

Philosophy of Education

કેળવણીનું તત્ત્વજ્ઞાન

૧. સ્ત્રી કેળવણી અને સહશિક્ષણ
૨. ભારતીય શિક્ષણની સામાજિક સમસ્યા
૩. ગેરશિક્ષિતની સમસ્યા

સ્ત્રી કેળવણીની સમસ્યા

પ્રાસ્તાવિક :

ભારતીય સમાજ પરંપરામાં સ્ત્રીઓને ખુબજ નીચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વિવેકાનંદ યથાર્થ કહે છે કે, “સ્ત્રીઓને સદૈવ અસહાયતા અને બીજા પર દાસવત્ત્વ નિર્ભરતાનું શિક્ષણ આપ્યું છે.”

આ શિક્ષણ આપીને પુરુષ યુગોથી સ્ત્રી પર શાસન કરતો આવ્યો છે. સ્ત્રી ઘરની ચાર દિવાલોની અંદર કામ કરી શકે એવી માન્યતા હતી. આજે તે શિક્ષિત મહિલાના રૂપમાં બાહ્ય જગતમાં પ્રવેશ કરી રહી છે. એટલું જ નહીં જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પુરુષની હરીફ બની છે.

પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણ :

વૈદિક કાળમાં ઘોષા, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, આત્રેયી, શકુન્તલા વગેરે જેવી અનેક વિદુષી મહિલાઓ હતી. એથી એમ કહી શકાય કે તેને પુરુષોની જેમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર હતો. તેમ છતાં સ્ત્રીઓ માટે અલગ વિદ્યાલયોની વ્યવસ્થા ન હતી. જો કે સહશિક્ષણ લેવામાં કોઈ હરકત ન હતી. શકુન્તલાએ કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં અને આત્રેયીએ વાલ્મીકીના આશ્રમમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વસ્તુતઃ તે સમયે કુટુંબ જ

સ્ત્રીઓના શિક્ષણનું કેન્દ્ર હતું. જ્યાં તેમને પિતા, પતિ યા કુલગુરુ પાસેથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતું હતું.

આધુનિક ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણ :

સ્વતંત્ર ભારતમાં નારીની સામાજિક સ્થિતિમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. જે બંધનોમાં તે બંધાયેલી હતી, તે ધીરે ધીરે ઢીલા થતા જાય છે. જે સ્વતંત્રતાથી તેને વંચીત કરી દેવામાં આવી હતી તે પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે. એ બારામાં પુરુષોનો દૃષ્ટિકોણ બદલાતો જાય છે.

એટલું જ નહીં, સ્ત્રી ખુદ આજે પોતાના માટે જાગૃત થઈ છે. તેણે પોતાના વાસ્તવિક મહત્ત્વને જાણવાનું અને ઓળખવાનું શરૂ કર્યું છે અને પોતાની અવદશા પ્રત્યે સચેત થઈ છે. તેમ છતાં ભારતમાં આજે વસ્તુસ્થિતિ કંઈક અલગ છે. આજે સ્ત્રી શિક્ષણ લંગડાતુ ચાલી રહ્યું છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એવી કઈ સમસ્યા છે કે સ્ત્રી શિક્ષણ સહજ અને સુલભ નથી બની શક્યું ? તેમાં પણ બધાનું ધ્યાન ખેંચે તેવી કેટલીક સમસ્યાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) રૂઢીવાદિતા તથા ધર્માધતા :

આધુનિક યુગ વિજ્ઞાન યુગ છે. વિજ્ઞાને અનેક રૂઢીવાદી વિચારો, ધાર્મિક અંધવિશ્વાસો તથા પ્રાચીન પરંપરાઓને સારહીન સિદ્ધ કરી દીધી છે. તેમ છતાં અજ્ઞાનતાના કુવામાં કરોડો ભારતીઓ સબડે છે. તેથી સ્ત્રી શિક્ષણ માટે સંકુચિતતા જોવા મળે છે.

(૧) પ્રાચીન પરંપરાનું અનુસરણ કરવામાં લોકો ગર્વ અનુભવે છે. જેથી કરીને છોકરીઓને અમુક ઉમર પછી શાળાએ જવા દેવામાં આવતી નથી. જેવી કે પદાપ્રથા.

(૨) અંધવિશ્વાસને કારણે છોકરીઓને નાની ઉમરમાં પરણાવી દેવાનું મા-બાપ પુનિત કર્તવ્ય સમજે છે. પરિણામે છોકરીઓ શિક્ષણથી વંચીત રહી જાય છે.

(૩) કેટલાક રૂઢીવાદી વિચારોવાળા મા-બાપ એમ સમજે છે કે સ્ત્રીનું ઉચિત સ્થાન ઘરમાં જ છે. તેથી તેમના મતાનુસાર છોકરીઓને ઘરેલું હિસાબ કિતાબ માટે થોડું અક્ષરજ્ઞાન પૂરતું છે. તેઓ એમ માને છે કે, છોકરીઓ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો દાવો કરવા માંડે છે. તેથી તેઓ સ્ત્રી શિક્ષણનો વિરોધ કરે છે.

(૪) ધાર્મિક કટ્ટરતાવાદી ભાવનાવાળા કેટલાક લોકો, મા-બાપ એમ માનતા હોય છે કે રજોદર્શન પૂર્વે કન્યાના લગ્ન કરવા એ ધાર્મિક કૃત્ય છે. રજોદર્શન પૂર્વે લગ્ન થઈ જવાને કારણે છોકરીઓનો અભ્યાસ સ્થગિત થઈ જાય છે.

ઉકેલ :

(૧) અશિક્ષિત પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રસાર થાય.

(૨) ભારતીયોમાં બાળ-વિવાહની ખોટી ધારણાઓમાં પરિવર્તન લાવવા માટે ચલચિત્રોનું પ્રદર્શન.

(૩) ભારતીયોમાં રૂઢીવાદ તથા ધાર્મિક પરિવર્તન માટે વ્યાખ્યાનો, પ્રદર્શનો અને સામાજિક સમારોહનું આયોજન.

(૨) અપવ્યય તથા અવરોધની સમસ્યા :

સ્ત્રી શિક્ષણની આ એક ગંભીર સમસ્યા છે. કોઠારી કમીશનના મતાનુસાર સન્ ૧૯૫૮-૫૯માં પહેલાં ધોરણમાં પ્રવેશ મેળવેલ ૧૦૦ છોકરીઓમાંથી ૩૭.૫ ટકા છોકરીઓ ચોથા ધોરણમાં પહોંચી હતી.

આ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ કરી શકીએ છીએ કે છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓમાં શિક્ષણ લેવા માટે અવરોધ જણાય છે. તેનું કારણ પણ ધર્માધિતા અને રૂઢીવાદિતા જ છે. છોકરીઓના શિક્ષણમાં અપવ્યય અને અવરોધના કેટલાક કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) બાલિકા વિદ્યાલયોનો અભાવ.

- (૨) આવન-જીવનના સાધનોનો અભાવ.
- (૩) દોષપૂર્ણ પરીક્ષા પ્રણાલી.
- (૪) વિદ્યાલયોમાં નીરસ શિક્ષણ પ્રવિધિ.
- (૫) બાલિકા માટે પાઠ્યક્રમનો અભાવ.

ઉકેલ :

બાલિકાના શિક્ષણમાં જોવા મળતા અપવ્યય અને અવરોધોને દૂર કરવાના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) પરીક્ષા પ્રણાલીમાં પરિવર્તન.
- (૨) કન્યાવિદ્યાલયો ખોલવા.
- (૩) મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ બદલવી.
- (૪) કન્યાઓ માટે નિર્દેશનની વ્યવસ્થા.
- (૫) કન્યાઓ માટે અભ્યાસ પાઠ્યક્રમો તૈયાર કરવા.
- (૬) કન્યાઓ માટે અલ્પકાલીન શિક્ષણની વ્યવસ્થા.
- (૭) આવન- જીવન માટેના સાધનોની વ્યવસ્થા
- (૩) દોષપૂર્ણ પાઠ્યક્રમ :

શિક્ષણના દરેક સ્તરમાં બાળકો અને બાલિકાઓના સમાન પાઠ્ય વિષયો છે. જો કે વૈકલ્પિક વિષય તરીકે બાળક - બાલિકાને કોઈ પણ વિષય અપાય છે. તેમ છતાં તેનો ન તો કોઈ તાત્કાલિક લાભ છે કે ન તો દૂરનો. તેથી ભારતીય શિક્ષણમાં હાલની શિક્ષણ વ્યવસ્થા નિદાપાત્ર બની છે. જેના કારણો નીચે મુજબ છે.

(૧) આજનું શિક્ષણ જ્ઞાનપ્રધાન, પુસ્તકપ્રધાન તથા અવ્યવહારુ હોવાને કારણે સમાજની બદલાતી પરિસ્થિતિમાં બાલિકાને અનુકુળ થવાનું શિક્ષણ પુરું પાડતું નથી.

(૨) બાલિકાઓને ગૃહસ્થ જીવનમાં તૈયાર કરી શકતું નથી.

(૩) બાલિકાઓને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનું આંધળું અનુકરણ રૂચિકર લાગતું નથી.

(૪) બાલિકાઓને ભારતીય સભ્યતા અને સંસ્કૃતિથી વિપરિત શિક્ષણ અયોગ્ય લાગે છે.

(૫) રાધાકૃષ્ણન કમીશન અનુસાર “સ્ત્રી શિક્ષણની વર્તમાન પદ્ધતિ, પુરુષોની આવશ્યકતાઓ પર આધારિત હોવાને કારણે તેને દૈનિક જીવનની વ્યાવહારિક સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવાની યોગ્યતા આપતી નથી.”

ઉકેલ :

(૧) ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે કહ્યું કે “પ્રકૃતિ અને ઈશ્વરે માનવ-જાતિની વ્યવસ્થા રાખવા માટે સ્ત્રી ઉપર ભાર રાખ્યો છે અને તેનો ઉકેલ પુરુષ નહીં સ્ત્રી પોતે જ કરી શકે છે. કોઈ પણ શિક્ષણ પદ્ધતિએ આ ગરિમાને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.”

(૨) મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું કે “પુરુષો અને સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં એવું અંતર જાળવી રાખવું જોઈએ કે જેવું સ્વયં પ્રકૃતિ માતાએ તેનામાં કર્યું છે.”

(૪) દોષપૂર્ણ વહિવટ :

દોષપૂર્ણ શિક્ષણ વહિવટને કારણે સ્ત્રીઓના શિક્ષણના વિસ્તારમાં ખૂબ જ મુશ્કેલીઓ અનુભવાય છે. કારણ કે કેટલાક રાજ્યોને બાદ કરતાં સ્ત્રી શિક્ષણનું સંચાલન સ્ત્રીઓને બદલે પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવે છે. પુરુષ હોવાને કારણે ન તો તેને સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં રૂચિ હોય છે કે ન તો સ્ત્રીઓની વિશિષ્ટ આવશ્યકતાઓની જાણકારી. તેથી સ્ત્રીઓ માટે ઉચિત શિક્ષણની વ્યવસ્થા અને ઇચ્છિત વિસ્તાર થઈ શકતો નથી.

ઉકેલ :

ઉપરોક્ત સમસ્યાને હલ કરવા માટે એ જરૂરી છે કે સ્ત્રી-શિક્ષણનું સંચાલન સ્ત્રીઓને સોંપવામાં આવે. એમ હોવાને કારણે તેને સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં રૂચિ રહેશે. સાથે સાથે તેની વિશિષ્ટ આવશ્યકતાઓને પણ સમજી શકશે.

૧. સ્ત્રી કેળવણી અને સહશિક્ષણ

પ્રાસ્તાવિક:

સ્ત્રીને કેળવણી આપવી કે નહીં ? તે સમાજની એક સમસ્યા છે. આજથી કેટલાક વર્ષો પૂર્વે એમ માનવામાં આવતું હતું કે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાની જરૂર નથી. કારણ કે સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર કેવળ ઘરમાં જ છે. અને તેથી તેને શિક્ષણ આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ ત્યાર બાદ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર હેઠળ એમ મનાવા લાગ્યું કે સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર કેવળ ઘરમાં જ નથી, વિવિધ વ્યવસ્થાઓમાં તે જોડાઈ શકે છે. પરિણામે સ્ત્રી કેળવણીની શરૂઆત થઈ અને આજે તો સમાજ જીવનની દરેક બાબતમાં સ્ત્રી પુરુષ સમોવડી બની છે.

સહશિક્ષણ:

સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન એ આજનો સળગતો પ્રશ્ન છે. તેના ઉપર વાદ-વિવાદો અને ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલ્યાજ કરે છે. અનેક દૃષ્ટિકોણથી તે પ્રશ્નની તપાસ થાય છે. સહશિક્ષણ એટલે શાળામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ સાથે અભ્યાસ કરે તે.

સહશિક્ષણનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો છે. અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં દેશમાં આ પ્રશ્નનું અસ્તિત્વ જ ન હતું. શિક્ષણ માત્ર પુરુષોને જ અપાતું હતું. સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘરની ચાર દિવાલો પુરતું મર્યાદિત હતું. મુસ્લીમ યુગમાં નામનું જ સહશિક્ષણ હતું. અંગ્રેજોના આગમન પછી નવો વિચાર-પ્રવાહ શરૂ થયો, તેમાંથી સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન અસ્તિત્વમાં આવ્યો. સમાનતા, સ્વતંત્રતા તથા જીવન-મૂલ્યોએ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો પડદો હટાવી દીધો. કવિ દલપતરામના સુધારા યુગમાં સ્ત્રીઓ માટે કેળવણી અને

કન્યાઓ માટે નિશાળનો નાદ ગુંજતો થયો અને તેમાંથી સહશિક્ષણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તો સહશિક્ષણ સામાન્ય બની ગયું છે. ત્યાં મોટા ભાગનો સમુદાય સહશિક્ષણને માન્યતા આપી ચૂક્યો છે. તેનું સ્થાન નિશ્ચિત બની ગયું છે. સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન એક જટિલ પ્રશ્ન છે. તેથી સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિબિંદુથી તેની વિચારણા થવી જોઈએ.

સહશિક્ષણ અને ગાંધીજીનું મતવ્ય :

સહશિક્ષણના અતિશય ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન પ્રત્યે ગાંધીજીનું વલણ વિચારણીય છે. તેઓ જણાવે છે કે હિંદમાં સહશિક્ષણ સફળ થશે કે કેમ ? તે વિશે શંકા છે. કારણ કે વર્ષો પહેલાં તેમણે પોતે પણ સહશિક્ષણનો પ્રયોગ કર્યો હતો. પ્રયોગના અનિચ્છનિય પરિણામો આવ્યા હતા. તેથી તેઓ કહે છે કે, સહશિક્ષણ હજુ અખતરાની અવસ્થામાં છે. તેના પરિણામ વિશે હજુ ચોક્કસ રીતે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. ગાંધીજી કહે છે કે, “મને એમ લાગે છે કે પ્રથમ કુટુંબથી જ શરૂઆત કરવી જોઈએ. કુટુંબમાં છોકરા-છોકરીઓનો ઉછેર છૂટથી સ્વાભાવિક રીતે થાય તો સહશિક્ષણ આપોઆપ આવશે.” ગાંધીજીના જવાબમાં ઊંડી એને અનુભવસિદ્ધ દૃષ્ટિ રહેલી છે. કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉકેલ તાત્કાલિક આવી જતો નથી. સહશિક્ષણનો પ્રયોગ કુટુંબથી કરવો જોઈએ એમ ગાંધીજી સૂચવે છે.

અંગત અનુભવ અને પ્રયોગના પાયા પર રચાયેલ ચોક્કસ પૂરાવાઓના અભાવમાં ગાંધીજી સહશિક્ષણના અભ્યાસ પરત્વે ખૂલ્લું મન રાખે છે. જો કે તેમણે કામચલાઉ નિર્ણય એ કર્યો છે કે આઠ વર્ષની ઉંમર સુધી અને બને તો ૧૬ વર્ષની ઉંમર સુધી સહશિક્ષણ આપવું જોઈએ. ૧૬ વર્ષની ઉંમર પછી તરુણ પુરુષ અને સ્ત્રીએ નક્કી કરી લેવું જોઈએ કે તેમણે સહશિક્ષણ લેવું છે કે અલગ શિક્ષણ મેળવવું છે ?

પ્રાથમિક શાળામાં સહશિક્ષણ :

પ્રાથમિક શાળામાં બન્ને સાથે અભ્યાસ કરે તે વસ્તુ શૈક્ષણિક તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિએ ઇચ્છનીય છે. બને તો પ્રાથમિક શાળા એ એક સુંદર કુટુંબમાં રહેતા હોય તેવું જીવંત-પ્રફુલ્લ વાતાવરણ પ્રયત્નપૂર્વક ઊભું કરવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ વચ્ચે સન્માનપ્રેરિત સંબંધો હોવા જોઈએ.

૫ થી ૧૧ વર્ષની વયના બાળકોમાં હળીમળીને રહેવાની વૃત્તિ, સમૂહમાં રહેવાની વૃત્તિ બહુ પ્રબળ હોય છે. એકાદ બે વિષયના અપવાદ સિવાય છોકરા અને છોકરીઓનો અભ્યાસક્રમ સામાન્ય હોઈ શકે.

નાના ગામડાઓના બનેલાં ભરતદેશમાં બન્ને માટે જુદી જુદી શાળાઓ આર્થિક રીતે પોષાય તેમ નથી. તે ઉપરાંત આવી નાની નાની શાળાઓમાં બહુ સારું કાર્ય પણ ન કરી શકાય. આથી કાર્યદક્ષતાની દૃષ્ટિએ પણ સહશિક્ષણવાળી શાળા રાખવી હિતાવહ છે.

પ્રાથમિક શાળામાં મૂખ્યત્વે શિક્ષિકાઓની નિમણૂક કરવી જોઈએ, જે નાના બાળકો માટે જરૂરી એવું માતાનું સ્થાન લઈ શકે. અહીં બાળકોને માતૃવાત્સલ્ય અને શિક્ષકવાત્સલ્ય બન્નેથી મિશ્રિત એવું હુંફાળું અને હમદર્દી ભરેલું વાતાવરણ મળશે. આવું વાતાવરણ શિક્ષકો કરતાં શિક્ષિકાઓ ઉત્પન્ન કરી શકશે.

માધ્યમિક શાળામાં સહશિક્ષણ :

માધ્યમિક શાળામાં સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન ખૂબ જ ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન છે. એના વિશે જુદા જુદા અભિપ્રાયો લોકસભાથી માંડીને લોકબોર્ડ સુધીની સંસ્થાઓમાં ચર્ચાયા છે. તેથી તો ડૉ. જાકીરહુસેન સમિતિ જણાવે છે કે જ્યાં છોકરીઓની અલગ નિશાળ માટેની માંગણી હોય ત્યાં રાજ્યએ તેની સગવડ કરી આપવી પડશે. સહશિક્ષણનો સવાલ ખૂલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે. શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, નૈતિક અને શૈક્ષણિક એમ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી આ નાજુક પ્રશ્નને પડકારવામાં આવે છે. હવે સહશિક્ષણના વિરોધીઓ ક્યા ક્યા મુદ્દાઓ ઉપર તેનો વિરોધ કરે છે તે જોઈએ.

સહશિક્ષણના ગેરલાભ :

(૧) શારીરિક અને જૈવિક દૃષ્ટિએ છોકરા-છોકરીઓ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદભાવો હોય છે. શારીરિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો છોકરીઓ છોકરાઓ કરતાં ઝડપથી પુષ્કતાને પામે છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન તેઓના શરીરની વૃદ્ધિને કારણે નબળા હોય છે. તેઓ ઝડપથી થાક, કંટાળો, અણગમો અનુભવે છે. જો આવા વખતે છોકરા-છોકરીઓ માટે એકજ પ્રકારની શારીરિક રમતો રાખવામાં આવે તો છોકરીઓને ઘણું નુકશાન થાય છે. તેથી સમાન પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ સહશિક્ષણ હિતાવહ નથી.

(૨) માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નને વિચારતાં તેમાં અનેક પ્રકારે સમસ્યાઓ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. તરુણાવસ્થા દરમિયાન છોકરા-છોકરીઓ અનેક પ્રકારના માનસિક વિચારો અને લાગણીઓનો સંઘર્ષ અનુભવે છે. લાગણીના પ્રચંડ ધમસાણને તેઓ અનુભવે છે. જાતિય વૃત્તિ પ્રબળ બનવાથી તેઓ અસ્વસ્થ બને છે. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનું આકર્ષણ આ સમયમાં જન્મે છે. તેથી છોકરા-છોકરીઓને સાથે શિક્ષણ આપવું હિતાવહ નથી.

(૩) સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સ્ત્રી અને પુરુષે પોતાની ભૂમિકા અનુસાર સમાજમાં અલગ અલગ પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હોય છે. સ્ત્રીનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર ઘર અને કુટુંબ છે. જ્યારે પુરુષનું કાર્યક્ષેત્ર ઘરની બહાર હોય છે. સહશિક્ષણને કારણે સ્ત્રીઓ પુરુષો જેવી અને પુરુષો સ્ત્રીઓ જેવા બની જાય છે. સ્ત્રીઓ વધુ સારી સ્ત્રીઓ બને અને પુરુષો વધુ સારા પુરુષો બને તે માટે પણ જુદી શાળાઓ હોવી જોઈએ.

(૪) એમ પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે લડવાની, નવરચના કરવાની શક્તિ સ્ત્રીઓ કરતા પુરુષોમાં પ્રબળ હોય છે. જ્યારે સ્ત્રીઓમાં વાત્સલ્યની, બીકને છૂપાવવાની વૃત્તિઓ પ્રબળ હોય છે. સ્ત્રીઓ લાગણીઓનો ખજાનો છે. પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેના રસક્ષેત્રો જુદા હોય છે. સ્ત્રીને વસ્ત્રો અને ઘરેણામાં જેટલો રસ પડશે એટલો રમતોમાં નહીં પડે. પુરુષોને રમતો રમવામાં જેટલી મજા આવશે એટલી મજા શરીર

શણગારવામાં નહીં આવે. તો પછી જેમની વૃત્તિઓ જુદી છે, જેમના સ્વભાવ જુદા છે, જેમના રસક્ષેત્રો જુદા છે, જેમના કાર્યક્ષેત્રો જુદા છે તેમને સાથે ભણાવવાનો શો અર્થ ?

શાળાઓમાં છોકરીઓની સંખ્યા બહુજ ઓછી હોય છે. આથી તોઓ શરમાળ, બીકણ, અંતર્ભુખી બની જાય છે. તેઓ છૂટથી નિઃસંકોચપણે શાળાની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકતી નથી.

કેટલીક શાળામાં સહશિક્ષણ માત્ર નામનું જ હોય છે. અમુક શાળાઓમાં છોકરીઓના વર્ગો પણ જુદા કરવામાં આવે છે. વર્ગોમાં અને વર્ગ બહાર છોકરા છોકરીઓને વાતો કરવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે. તેઓની દરેક પ્રવૃત્તિ તરફ શંકાની નજરે જોવામાં આવે છે. તો અહીં સહશિક્ષણમાં “સહ” શબ્દનો કશો અર્થ રહેતો નથી.

સહશિક્ષણના લાભો :

(૧) મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સહશિક્ષણ લાભદાયી છે. છોકરા-છોકરીઓ વચ્ચે જરૂરી સહચાર અને સહકાર સધાય છે. સહશિક્ષણથી છોકરા-છોકરીઓમાં દેખાતું શરમાળપણું, બીક, ગભરાટ, એક-મેકનો અવિશ્વાસ દૂર થાય છે. છોકરા-છોકરીઓ અલગ અલગ રહે તેથી અંતે રાષ્ટ્ર દુર્બળ બને છે.

(૨) શિક્ષણ સમગ્ર જીવન માટે હોય છે જીવનના નાના ખંડો માટે નહીં. જો શિક્ષણ સમગ્ર જીવન માટે હોય તો શાળામાં સહશિક્ષણ જરૂરી છે. જેથી બાળકોને ભવિષ્યના જીવન માટે તૈયાર કરી શકાય. જો છોકરા છોકરીઓ એક બીજાને ઓળખી નહીં શકે તો ભવિષ્યમાં કેટલીક મૂંઝવણો અનુભવશે.

(૩) છોકરા-છોકરીઓમાં મનોવૈજ્ઞાનિક તફાવતો જરૂર હોય છે પરંતુ તેઓ સાથે રહેવાથી એક-બીજામાં રહેલા સદ્ગુણો શીખી શકે છે. છોકરીઓ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાશ્રયનું શિક્ષણ છોકરાઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરે છે. છોકરાઓ છોકરીઓ પાસેથી ખંત, નિષ્ઠા, સૌંદર્યદૃષ્ટિ અને માધુર્ય શીખે છે. સામાન્ય રીતે છોકરાઓમાં જે કુટિલતા અને

અવિનય દેખાય છે તે છોકરીઓના સહવાસથી દૂર થાય છે. છોકરીઓમાં સામાન્ય રીતે જે સ્વાર્થ, અદેખાઈ અને અશ્રદ્ધા દેખાય છે તે છોકરાઓના સહવાસથી દૂર થાય છે.

(૪) છોકરા-છોકરીઓ એક-બીજા પાસેથી શીક્ષણના વિષયોમાં પણ વધુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગણિત અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં છોકરીઓ છોકરાઓની સહાય લઈ શકે છે. જ્યારે સાહિત્ય અને લલિત કલાઓ જેવા વિષયોમાં છોકરાઓ છોકરીઓ પાસેથી શીખી શકે છે.

(૫) સહશિક્ષણથી શિસ્તનું ધોરણ ઊંચું આવી શકે કારણ કે બન્ને જાતિને બધી પ્રવૃત્તિઓમાં સતેજ રહેવું પડે છે. નિયમિતતા, સુંદરતા, અભ્યાસ વગેરે બાબતોમાં છોકરા છોકરીઓ એકબીજા સાથે તંદુરસ્ત સ્પર્ધા કરી શકે છે.

(૬) શાળા વ્યવસ્થામાં સરળતા આવે છે. પુરુષ શિક્ષકો અને સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ હોવાથી વાતાવરણમાં એક પ્રકારનો સંવાદ ઊભો થાય છે. શાળા એક વિશાળ કુટુંબ જેવી બની જાય છે. સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન વધુ સરળ અને સુંદર રીતે કરી શકાય છે.

(૭) અત્યારે આપણાં દેશ પાસે છોકરીઓ માટે જુદી હાઈસ્કૂલો કે કોલેજો ચલાવવા પુરતા નાણા નથી. છોકરીઓ માટે જુદી સ્કૂલ ચલાવવી આર્થિક દૃષ્ટિએ ગામડામાં પોષાય તેવું નથી. શહેરોમાં શક્ય હોય અને સગવડ હોય ત્યાં છોકરીઓ માટે હાઈસ્કૂલો અને કોલેજો થઈ શકે છે.

૨. ભરતીય શિક્ષણની સામાજિક સમસ્યા

ભાષા સમસ્યા :

ભાષાનું મહત્ત્વ:

ભાષા માનવજાતિ માટે ઈશ્વરની બક્ષિસ છે. ભાષાના માધ્યમથી મનુષ્ય પોતાના વિચારો તથા અનુભવોની અભિવ્યક્તિ કરે છે. ભાષા વિના માનવી પણ પશુ જોવો હોત અને સંકેતના માધ્યમથી પોતાના મનના ભાવો વ્યક્ત કરતો હોત. આ સત્યની યથાર્થતા

શ્રી સીતારામ ચતુર્વેદીના આ કથનથી થાય છે, કે ભાષાનું વરદાન મેળવીને માનવ મુંગાઓની મહાકાય વસ્તી થવાથી બચી ગયો છે. આજે સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ તેમજ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં જે પ્રગતિ દૃશ્યમાન થાય છે તે ભાષાની જ બક્ષિસ છે. સમાજની ઊંચતાનું ધ્યોતક સાહિત્ય હોય છે અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ ભાષાની સંપન્નતાનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે. ભાષા વ્યક્તિમાં ભાવના ગ્રંથિને વિકસિત કરતાં રોકે છે. ભાષાના આ ગુણની બાબતમાં શિક્ષણશાસ્ત્રી રાઈલે લખ્યું છે કે ભાષા દ્વારા માનસિક અને બૌદ્ધિક જીવનનું સુદૃઢ ચણતર થાય છે. જે ભાષાનું માનવ જીવનના અનેક પાસાંઓ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજનૈતિક વગેરેમાં એટલું જ મહત્ત્વ છે તે ભારતવર્ષમાં એક ગંભીર સમસ્યા બની ગઈ છે.

ભારતમાં એક વિશાળ ભૂખંડ છે. જેમાં અનેક ભૌગોલિક તથા સામાજિક વિવિધતાઓના દર્શન થાય છે. આ વિવિધતાને કારણે આ એક બહુભાષી દેશ બની ગયો છે. આ દેશમાં ૧૬૫૨ માતૃભાષાઓનો ઉપયોગ થાય છે. આમાંથી કેટલીક ભાષાઓ છે તથા કેટલીક બોલીઓ છે. ભારતીય બંધારણે ૧૪ ભાષાઓને માન્યતા આપી છે. સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી એ પ્રશ્ન ઊભો થયો કે એવી કઈ ભાષા છે કે જે ભારતના જુદા જુદા ભાગોના રહેવાસીઓને એક સાંકળે જોડી શકે છે. આ કારણે જ શિક્ષણ જગતમાં વિચારણાનો પ્રશ્ન થઈ ગયો છે કે વિદ્યાર્થી કઈ ભાષા દ્વારા અભ્યાસ કરે તથા કેટલી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરે. ભાષાના પ્રશ્નને લઈને જુદા જુદા પ્રદેશોના લોકોમાં હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ અને દેશમાં ભાષાવાર પ્રાંતોનું નિર્માણ થયું. સ્વાર્થવૃત્તિથી પ્રેરિત રાજનેતાઓએ આ પ્રશ્નમાં અગ્નિમાં ઘી હોમવાનું કામ કર્યું. દેશની હાલની પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખતા તથા રાષ્ટ્રીય ભાવના તેમજ સામાજિક ધ્યેય માટે એક યોગ્ય ભાષાનું હોવું જરૂરી છે.

ભાષા સમસ્યાની પશ્ચાદ્ભૂ :

અંગ્રેજી શાસનકાળ:

પ્રાચીન ભારતમાં ભાષા સંબંધી કોઈ સમસ્યા હતી નહીં પણ અંગ્રેજોના રાજ્યની સ્થાપના પછીથી ભાષા સમસ્યાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના શાસનકાળ દરમિયાન અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ ભારતીય શિક્ષણ પર છવાઈ ગયું હતું. કેટલાક સમય સુધી પૂર્વ-પશ્ચિમનો ઝઘડો ચાલતો રહ્યો. જોનો અંત બીજી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ના રોજ લોર્ડ મેકોલે મારફત સદર શિક્ષણ સંબંધી એક વિવેચન પત્ર દ્વારા થયો. તેણે આ વિવેચન પત્રમાં અંગ્રેજી ભાષાની પ્રસંશા કરતાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે અંગ્રેજી ભાષા પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. આ ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિ દુનિયાની બુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓ દ્વારા રચેલ વિશાળ જ્ઞાનભંડારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

લોર્ડ બેન્ટીકે અંગ્રેજી શિક્ષણનું માધ્યમ જાહેર કરી દીધું. સરકારી નોકરીમાં અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનારને પ્રાથમિકતા આપવાને કારણે અંગ્રેજીના પ્રચારને વધુ પ્રોત્સાહન મળ્યું. સન ૧૮૮૨માં નિમાયેલ પ્રથમ શિક્ષણ આયોગે પ્રાથમિક કક્ષામાં દેશી ભાષાઓ અને માધ્યમિક કક્ષાએ અંગ્રેજી શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવી રાખવાનો સુઝાવ દીધો.

રાષ્ટ્રીય આંદોલનનો પ્રભાવ :

સન ૧૯૦૫ પછી ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આંદોલન તીવ્ર વેગથી શરૂ થયું. રાષ્ટ્ર નેતાઓએ ભરતીય ભાષાઓને પાઠ્યક્રમમાં મહત્વની જગ્યા દેવા તથા માધ્યમના રૂપમાં પ્રયોગમાં લાવવાની માંગ કરી. ગાંધીજીએ માતૃભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાની કરતા લખ્યું છે કે માતૃભાષા મનુષ્યના માનસિક વિકાસ માટે એટલી જ જરૂરી છે કે જેટલું બાળકના શારીરિક વિકાસ માટે માતાનું દુધ. સન ૧૯૧૮માં નિમાયેલ વિશ્વવિદ્યાલય આયોગે ઇન્ટરમીડીયેટ કક્ષા સુધી શિક્ષણનું માધ્યમ ભારતીય ભાષાઓ બનાવવાનો જ આગ્રહ કર્યો. સન ૧૯૩૭માં ભારતીય નેતાઓએ બુનિયાદી શિક્ષણ પ્રણાલીને અપનાવવા ઉપર જોર દીધું તથા આ પ્રણાલીમાં માતૃભાષાઓને માધ્યમ બનાવવાનો સુઝાવ દીધો. સન ૧૯૪૪માં જોન સાર્જન્ટે સુઝાવ દીધો કે હાઈસ્કૂલ કક્ષા સુધી માધ્યમ માતૃભાષા રહે અને અંગ્રેજીને અભ્યાસ બીજા અનિવાર્ય વિષયના રૂપમાં હોવો જોઈએ.

ભાષા સમસ્યાનું વિશ્લેષણ :

ભાષા સમસ્યા સંબંધી ઉપરોક્ત ઐતિહાસિક વિચારણાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતવર્ષમાં ભાષા સમસ્યાનો પ્રશ્ન નીચેના મુદ્દાઓ સાથે જોડાયેલ છે.

- (૧) શિક્ષણ સાથે જુદી જુદી કક્ષાએ શિક્ષણનું માધ્યમ ક્યું હોવું જોઈએ.
- (૨) જુદી જુદી કક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં જુદી જુદી ભાષાઓનું સ્થાન.
- (૩) જુદી જુદી ભાષાનો અભ્યાસ કઈ કક્ષાથી શરૂ કરવામાં આવે.

ભાષા સમસ્યાના ઉપરોક્ત મુદ્દાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી જરૂરી છે. અહીં તેની સમીક્ષાત્મક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

શિક્ષણનું માધ્યમ : બ્રિટિશકાળ

ભારતીય શિક્ષણના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી જાણવા મળે છે કે અહીં આ શિક્ષણના માધ્યમની સમસ્યા બ્રિટિશ શાસનકાળમાં શરૂ થઈ. આ સમસ્યાને ઊભી કરવા તથા વિકસિત કરવામાં લોર્ડ મેકોલેનો મુખ્ય હાથ હતો. તેમણે ભારતીય ભાષાઓની દરિદ્રતાને સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું છે કે “ભારત અને અરબસ્તાનનું સઘળું સાહિત્ય કોઈ સારા યુરોપીયન પુસ્તકાલયની અલમારીના એક ખાનાની બરાબર પણ નથી.” તેણે અંગ્રેજી ભાષાને અધિક સમૃદ્ધ બતાવીને એને જ શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાનો આગ્રહ કર્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિદ્યાલય કક્ષાથી જ શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી ભાષા થઈ ગઈ.

બ્રિટિશ શાસનકાળમાં શિક્ષણ આયોગ અથવા સમિતિઓ બનાવવામાં આવી ત્યારે તેઓએ ભારતીય ભાષાઓને માધ્યમિક કક્ષા સુધી માધ્યમના રૂપમાં અપનાવવાનો સુઝાવ આપ્યો. સને ૧૮૮૨માં બનેલ હંટર આયોગે પ્રાથમિક કક્ષા સુધી શિક્ષણનું માધ્યમ દેશી ભાષાઓ રાખવાનો સુઝાવ દીધેલ. પરંતુ છેક બ્રિટિશ શાસનના અંત સુધી વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષામાં શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી ભાષા જ રહી.

સ્વતંત્રતા પછી :

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી શિક્ષણ પ્રત્યે સામાન્ય લોકોમાં પણ ચેતના પેદા થવાથી શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન મોટી ચર્ચાનો વિષય બની ગયો. શિક્ષણની જુદી જુદી સમસ્યાઓના સમાધાન માટે સમયે સમયે બનેલ શિક્ષણ આયોગ તેમજ સમિતિઓએ શિક્ષણના માધ્યમની સમસ્યાને ગંભીર માનીને તેનો વ્યાવહારિક ઉકેલ આપ્યો જે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ્વવિદ્યાલય આયોગ :

સન ૧૯૪૮માં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના અધ્યક્ષ સ્થાને વિશ્વવિદ્યાલય આયોગની રચના થઈ. આ આયોગે માધ્યમની બાબતમાં નીચે મુજબ ઉકેલ આપ્યો.

(૧) ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં અંગ્રેજીના સ્થાને કોઈ ભારતીય ભાષાનો ઉપયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

(૨) સંઘીય ભાષાનો વિકાસ તથા અંગ્રેજી અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસનો સુઝાવ આપ્યો.

સ્પષ્ટ છે કે વિશ્વવિદ્યાલય આયોગે સન ૧૯૪૮માં જ આ વાતની જરૂરીયાત અનુભવી કે પ્રાદેશિક ભાષાઓના માધ્યમથી જ વિદ્યાર્થીઓ સ્વાભાવિક રૂપમાં પોતાના વિચારો રજૂ કરી શકે છે.

માધ્યમિક શિક્ષા આયોગ :

સન ૧૯૫૨-૫૩માં રચાયેલ માધ્યમિક શિક્ષા આયોગે પોતાના નિવેદનમાં લખેલું છે કે, “આ સર્વાંશે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે કે બાળકનું શિક્ષણ શરૂ કરવાનાં સમયે જ શિક્ષણનું અનિવાર્ય માધ્યમ માતૃભાષા છે.” આ વિચારથી પ્રેરિત થઈને આયોગે સુઝાવ દીધો કે માધ્યમિક કક્ષામાં માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવામાં આવે. આ સુઝાવનો સરકારે સ્વીકાર કરી લીધો અને આજે લગભગ બધા

રાજ્યોમાં માધ્યમિક કક્ષા સુધી શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષાઓ છે.

ભાવાત્મક એકતા સમિતિ :

સન ૧૯૬૧માં ડૉ. સંપૂર્ણાનંદના અધ્યક્ષપણામાં રચાયેલ આ સમિતિએ સામાન્ય જનતા તથા શિક્ષિત વર્ગની અલગતા સમાપ્ત કરવા તથા રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબુત બનાવવા માટે સુઝાવ દીધો કે ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ ભારતીય ભાષાઓ હોવી જોઈએ.

કોઠારી આયોગ :

સન ૧૯૬૬માં કોઠારી આયોગે પણ આ જ સુઝાવ દીધો કે ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ પ્રાદેશિક ભાષાઓ હોવી જોઈએ.

વર્તમાન સ્થિતિ :

શિક્ષણમાં જુદી જુદી કક્ષાઓમાં શિક્ષણ કઈ ભાષાના માધ્યમથી આપવામાં આવે ? તે એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન બનીને ભારતીઓની સામે આવ્યો. હવે એ કહી શકીએ છીએ કે વિદ્યાલય કક્ષા સુધીના શિક્ષણમાં માધ્યમની સમસ્યા ઘણીખરી ઉકેલાઈ ગઈ છે. પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હજુ સુધી વિવાદનો વિષય બનેલો છે કે શિક્ષણનું માધ્યમ કઈ ભાષામાં રાખવામાં આવે. શિક્ષણનું માધ્યમ એવું હોવું જોઈએ કે જેના દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે, પોતાને સ્પષ્ટ રૂપમાં અભિવ્યક્ત કરી શકે અને ઉત્સાહપૂર્વક શુદ્ધ ચિંતન કરી શકે. આ કસોટીના આધાર ઉપર માતૃભાષા જ માધ્યમના રૂપમાં યોગ્ય જણાય છે. વિદેશી ભાષાના માધ્યમથી બાળક નવા જ્ઞાનને શીખવા અથવા સમજવાને બદલે ગોખવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે વખતે સમસ્યા વધારે મુશ્કેલ બને છે જ્યારે શિક્ષણનું માધ્યમ વિદ્યાલય અને કોલેજ કક્ષાના શિક્ષણમાં જુદું જુદું હોય છે. નક્કર શિક્ષણ નીતિ અનુસાર સ્કૂલ શિક્ષણથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી માધ્યમ એક જ ભાષા હોવી જોઈએ. ૧૯૩૭થી પૂર્વ આંગલ ભાષા જ શરૂઆતથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી માધ્યમ હતી. પરંતુ હવે સર્વસંમતિથી સ્કૂલ શિક્ષણ કક્ષાએ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ માધ્યમના રૂપમાં થવા

લાગ્યો છે. તેથી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ તેનો ઉપયોગ તબક્કે તબક્કે વધારવો જોઈએ. આ મતનું સમર્થન રાષ્ટ્રીય એકતા સમિતિએ પણ કર્યો. રાષ્ટ્રીય એકતા પરીષદે આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, “શિક્ષણના માધ્યમમાં પરિવર્તન સાંસ્કૃતિક અથવા રાજનૈતિક ભાવનાઓને કારણે એટલું યોગ્ય નથી જેટલું કે શિક્ષણની દૃષ્ટિથી વિષયવસ્તુને સમજવાની દૃષ્ટિથી યોગ્ય છે. આનાથી વધારે જો સામાન્ય જનસમુહ, કલાકાર, ટેકનીકલ વ્યક્તિઓ તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયના લોકોની મધ્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓના રૂપમાં સંચારનું ક્રમિક સાધન નહિ બને તો ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્વાન, સામાન્ય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તેમજ શિલ્પ વિજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિમાં પોતાનું યોગદાન નહીં કરી શકે. જો વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષાએ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ માધ્યમના રૂપમાં નહીં કરવામાં આવે તો અનેક ગોપિત પ્રતિભાઓ નિખાર પામી શકશે નહીં.

હવે ભારતવર્ષમાં લગભગ બધા જ પ્રાંતોમાં સ્કુલ કક્ષા સુધી શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓને માધ્યમના રૂપમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. પરંતુ વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષાએ શિક્ષણના સંબંધમાં કોઈ કોઈ સમયે એ મત અથવા તર્ક રજૂ કરવામાં આવે છે કે પુરા દેશમાં શિક્ષણનું માધ્યમ એક જ ભાષા હોવી જોઈએ. હાલમાં આંગલ ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ ભવિષ્યમાં આ સ્થાન હિન્દીને મળવું જોઈએ. આ તર્કના સમર્થનમાં કેટલીક લાભદાયક હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે, જેમ કે...

(૧) એક ભાષાનું માધ્યમ હોવાથી દેશના એક ભાગના વિદ્યાર્થીઓ અથવા અધ્યાપકો દેશના અન્ય ભાગોમાં જઈ શકે છે.

(૨) શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ, કારોબાર કરનાર લોકો, તેમજ વહીવટકર્તાઓના વિનિમયનું સરળ સાધન થઈ શકે છે.

(૩) બૌદ્ધિક સહાયતાનો વિકાસ થઈ શકે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં એક ભાષાને માધ્યમ રાખવામાં મળતા ઉપરોક્ત લાભોને જોતા કહી શકીએ છીએ કે અંગ્રેજીનો ઉપયોગ અનિશ્ચિત સમય સુધી ચાલતો રહેશે. કોઠારી

આયોગે લખ્યું છે કે પુરા દેશમાં હિન્દી ભાષાને માધ્યમના રૂપમાં અપનાવવાનું હજુ કેટલાક વર્ષો સુધી સંભવ નથી, કારણ કે હાલમાં આ પ્રયોગથી એ જ નુકશાન થવાની સંભાવના છે જે વિદેશી ભાષા સાથે જોડાયેલ છે. તેથી પ્રાદેશિક ભાષાઓના સંબંધમાં જે લોકમત આજકાલ બનેલો છે તેના વિરુદ્ધમાં કામ કરવું બુદ્ધિયુક્ત વિચાર નહીં થાય. આ સંબંધમાં આયોગે નીચે મુજબ સુઝાવ દીધો.

(૧) પ્રાદેશિક ભાષાઓને શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં અપનાવવામાં આવે કારણ કે આના દ્વારા જ દેશની સામાન્ય ઉન્નતિ તથા શિક્ષણ સ્તરમાં સુધારો થવાનો સંભવ છે.

(૨) વિશ્વવિદ્યાલય અનુદાન આયોગ દ્વારા કેટલાક વિશ્વવિદ્યાલયો માટે એક ઉપયોગી તેમજ વ્યાવહારિક કાર્યક્રમ તૈયાર કરવો જોઈએ. આ કાર્યક્રમ અન્વયે ભારતીય ભાષાઓમાં જરૂરી સાહિત્યનું નિર્માણ કરવું તથા શિક્ષકોના શિક્ષણ અને પુનઃશિક્ષણની અવસ્થાને એકત્રિત કરવા જરૂરી છે.

(૩) સંક્રમણ કાળમાં સાવધાની રાખવી જોઈએ જેથી આ બદલાતા યુગમાં શિક્ષણની કક્ષા નીચી ન ઉતરે.

(૪) અખિલ ભારતીય સંસ્થાઓમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનું માધ્યમ રહેવું જોઈએ. કારણ કે એમાં દેશના જુદા જુદા ભાગોના વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશ મેળવે છે. જો બે શરતો પુરી થાય તો હિન્દીને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવી શકાય. પહેલી શરત એ છે કે આ કક્ષામાં શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં હિન્દીનો પ્રભાવશાળી વિકાસ થવો જોઈએ. બીજી શરત એ છે કે આ ફેરફારથી હિન્દી ન હોય તેવા ક્ષેત્રોના વિદ્યાર્થીઓના માનસ પર પ્રતિકુળ પ્રભાવ ન પડવો જોઈએ.

(૫) દરેક રાજ્યમાં પ્રાદેશિક ભાષાને રાજકીય ભાષાના રૂપમાં પ્રયોગ કરવા માટે ઝડપ કરવી જોઈએ. જેથી પ્રાદેશિક ભાષાના માધ્યમથી શિક્ષણ મેળવેલ લોકોને રાજકીય સેવામાં યોગ્ય મોકો મળી શકે.

અંગ્રેજી શિક્ષણ માધ્યમના રૂપમાં :

કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનોનો મત છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અંગ્રેજીને જ શિક્ષણનું માધ્યમ રાખવું જોઈએ. આ વિચારના સમર્થનમાં તેઓનું માનવું છે કે હજુ ભારતીય ભાષાઓમાં પુસ્તકોનો અભાવ છે. ભાષાઓ શબ્દભંડોળની દૃષ્ટિએ ગરીબ છે. કોલેજોમાં શિખવવા વાળા આધ્યાપકો પ્રાદેશિક ભાષાઓના માધ્યમથી ભણાવવામાં તૈયાર નથી. વૈજ્ઞાનિક તેમજ ટેકનિકલ જ્ઞાન પ્રાદેશિક ભાષાઓના માધ્યમથી સંભવ નથી. શોધ તેમજ જોડાણનું કામ પ્રાદેશિક ભાષા વડે મેળવી શકાય છે.

આ પ્રમાણે ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરને ઊંચે લાવવા આખા દેશમાં એક જ ભાષાનું માધ્યમ બનાવી રાખવા વિદેશોમાં થઈ રહેલ શોધોનો લાભ મેળવવા આંતરષ્ટ્રિ સ્તરે રાજનૈતિક જાણકારીના સંપર્કમાં રહેવા માટે જરૂરી છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અંગ્રેજીને જ શિક્ષણનું માધ્યમ રાખવામાં આવે. આના વિરોધીઓ પોતાનો તર્ક રજૂ કરતા કહે છે કે પહેલું બાળક સ્કુલમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરે છે તે એટલો અધુરો હોય છે કે કોલેજમાં અંગ્રેજીના માધ્યમ વડે આપવામાં આવતા વ્યાખ્યાનોને સમજવામાં તે અસમર્થ રહે છે. પરિણામે વર્ગમાં રસ લેવાને બદલે તે વિદ્યાલયની બહાર રહેવા લાગે છે. બીજું અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ ન હોવાથી તે અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકો વાંચવામાં રસ લેતો નથી. પરિણામે તેનામાં પુસ્તકાલયમાં વાંચન કરવાની ટેવનું નિર્માણ થતું નથી. તે બજારમાંથી ખરીદેલ નોંધો ઉપર અથવા પરીક્ષામાં અયોગ્ય સાધનોના ઉપયોગ ઉપર આધાર રાખે છે. ત્રીજું- સ્કુલ સ્તરમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ હવે વૈકલ્પિક રૂપમાં થવા લાગ્યો છે. જો અંગ્રેજીને શિક્ષણનું માધ્યમ રાખવામાં આવે તો માટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાથી વંચિત રહી જશે. ચોથું- જો પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ કોલેજ કક્ષાના જરૂરી પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે અને જે વિષયોમાં કમી છે ત્યાં પણ અંગ્રેજી અથવા અન્ય વિદેશી ભાષાના પુસ્તકોનો અનુવાદ કરીને આ કમી દુર કરવામાં આવે છે તેથી અંગ્રેજીને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવી રાખવામાં કોઈ લાભ નથી.

પ્રો. વી.પી. મિશ્રાએ પોતાના એક લેખ A play for English માં ઉચ્ચિત જવાબો આપ્યા છે. પહેલાં તર્કના જવાબમાં તેમણે આ માટે રાજ્ય સરકારને જવાબદાર

માનેલ છે. જેમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ એક વધારાના વિષયના રૂપમાં કરી દીધો છે. જ્યારે તેના માર્ક્સ પાસ થવામાં ગણતરીમાં લેવામાં આવતા નથી. તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમજ અધ્યાપકો અંગ્રેજીના અભ્યાસ કે શિક્ષણમાં રસ લેતા નથી. પુસ્તકાલય અભ્યાસની ટેવનું નિર્માણ ન થવા માટે સ્કૂલના અધ્યાપકો વધારે જવાબદાર હોય છે કારણ કે તેઓ પાઠ્યપુસ્તકો સિવાય અંગ્રેજીના અન્ય પુસ્તકો વાંચવાની પ્રેરણા આપતા નથી. મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને એક ભાષાના પુસ્તકો વાંચવાની ટેવ છે તો આ ટેવનું બદલીકરણ અન્ય ભાષાના પુસ્તકો વાંચવામાં કરી શકાય છે. ત્રીજા તર્કના સંબંધમાં એમના વિચાર છે કે જ્યારે કેન્દ્ર સરકારે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ અનિશ્ચિત સમય સુધી વધારી દીધો છે, તો રાજ્ય સરકારોનો અંગ્રેજીને અભ્યાસક્રમમાંથી કાઢીનાંખવાનો નિશ્ચય ક્યાં સુધી ડહાપણ ભરેલો છે? સાથે જ વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ જો તેટલાક ચુંટેલા વિદ્યાર્થીઓ જ મેળવવા ઈચ્છે તો અંગ્રેજીને માધ્યમ પદેથી હટાવવાનું યોગ્ય નથી. કેમ કે આશા કરવામાં આવે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી ભાષાના વ્યાખ્યાન સમજવામાં સક્ષમ હશે. જ્યાં સુધી પુસ્તકોનો પ્રશ્ન છે હજુ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ઉચ્ચ કક્ષાના પુસ્તકોનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. કેટલાક વિષયોનો અભ્યાસ તથા સંશોધનકાર્ય અંગ્રેજીના પુસ્તકો વિના સંભવ નથી. જ્યાં સુધી અનુવાદનો પ્રશ્ન છે એના માટે પણ એવા અનુવાદક જોઈએ જેનો બન્ને ભાષાઓ પર સંપૂર્ણ કાબૂ હોય.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં કઈ ભાષા અપનાવવામાં આવે તે એક જટિલ સમસ્યા છે. દરેકની સાથે કેટલાક લાભો જોડાયેલ છે તો કેટલીક મુશ્કેલીઓ પણ જોડાયેલ છે. હાલ તો એ તર્કસંગત જણાય છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ શિક્ષણનું માધ્યમ પ્રાદેશિક ભાષાઓને બનાવવામાં આવે. કેમ કે આ સંક્રાંતિકાળમાં જે મુશ્કેલીઓ સામે આવશે તે તો જ્યારે પણ શિક્ષણના માધ્યમમાં પરિવર્તન કરવામાં આવશે ત્યારે પણ ઊભી થશે જ તેથી વિલંબ કરવાથી કોઈ લાભ નથી.

શિક્ષણના માધ્યમ સંબંધિત કેટલાક પ્રશ્નો :

શિક્ષણના માધ્યમ અંગેની હાલની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાથી અનેક પ્રશ્નો પેદા થાય છે. જેમાંથી કેટલાક ઉપર અહીં વિચાર કરવો યોગ્ય લેખાશે. માધ્યમિક કક્ષા સુધી માધ્યમની સમસ્યા લગભગ હલ થઈ ગઈ છે. પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરે હજુ સુધી શંકાઓ પ્રવર્તે છે.

- (૧) શું ભારતીય ભાષાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ બનવામાં સમર્થ છે ?
- (૨) પ્રાદેશિક ભાષાઓનું માધ્યમ હોવા પર પ્રદેશવાદને પ્રોત્સાહન મળશે ?
- (૩) શું અંગ્રેજી ઉપરોક્ત બન્ને સમસ્યાનું સમાધાન છે ?

ભારતીય ભાષાની સંપત્તિ :

અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમથી શિક્ષણ મેળવનાર આજનો ભારતીય વિદ્વાન વર્ગ આલોચના કરતો સંભળાય છે કે ભારતીય ભાષાઓમાં એટલું સામર્થ્ય નથી કે એના માધ્યમથી વિજ્ઞાન અને ટેકનીકલ જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપી શકાય. એમના મત મુજબ આધુનિક વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ભારતીય ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ નથી અને નથી એમાં એટલો મોટો શબ્દભંડોળ કે તે આધુનિક જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને વ્યક્ત કરી શકે. આમ કહેતી વખતે તેઓ ભારતીય વિજ્ઞાનની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિને ભુલી જાય છે. ભૂતકાળમાં ભારત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના શિક્ષણનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. અનેક વિદેશીઓ અહીં શિક્ષણ મેળવવા આવતા હતા. તે વખતે ભારતીય ભાષાઓ જ શિક્ષણનું માધ્યમ હતી. પરંતુ ભારતીય ભાષાઓની ખરાબ દશા મુસ્લીમ કાળથી શરૂ થઈ અને બ્રીટીશ કાળથી તેનું ગળુ દબાવી દેવામાં આવ્યું. ભારતીય ભાષાઓ અણમાનીતી રહી, પશ્ચિમી દેશોમાંથી આપણાં દેશમાં આવવાવાળાં આધુનિક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અંગ્રેજીના માધ્યમથી આવ્યા અને આપણે લોકોને આપણી ભાષાઓના માધ્યમથી આ પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનને વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નહીં.

ભારતીય ભાષાઓની સંપન્નતા પ્રત્યે શંકા કરવી એ આપણી અજ્ઞાનતાનું ઘોતક છે. આજે સ્થિતિ એ છે કે આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલી દ્વારા શિક્ષિત પેઢી ભારતીય ભાષાઓનું બહુ જ ઓછું જ્ઞાન ધરાવે છે. બીજી બાજુ આ ભાષાઓના પંડિતો પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી અજાણ્યા છે. પરિણામે એ જ્ઞાનનો ભારતીય ભાષાઓમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. આપણે ઈચ્છવું જોઈએ કે આપણી પ્રાદેશિક ભાષામાં જો કોઈ કમી હોય તો તે દૂર કરી તેને સમૃદ્ધ બનાવીએ. એના શબ્દકોષનું સર્જન કરીને જ ભાષાને સંપન્ન બનાવી શકાય.

પ્રાદેશિક ભાષાઓથી પ્રદેશવાદને પ્રોત્સાહન :

ભાષા સમસ્યાની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિના અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વતંત્રતા પછી રચાયેલ બધા શિક્ષણ આયોગ અને સમિતિઓએ શિક્ષણની બધી જ કક્ષાઓમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓને માધ્યમ બનાવવાનો સુઝાવ દીધો છે. તેઓનો મત છે કે, પ્રાદેશિક ભાષાઓના માધ્યમથી નવું જ્ઞાન સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકાય છે અને ચિંતનશક્તિનો વિકાસ થઈ શકે છે. તથા સ્વાભાવિક રૂપે પોતાના વિચારો બીજા સમક્ષ અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે. આનાથી ઉલટો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓને માધ્યમ બનાવવામાં પ્રદેશવાદને પ્રોત્સાહન મળશે તથા સ્થાને વિઘટનને ગતી મળશે. સાથે જ પ્રાદેશિક ભાષાઓને માધ્યમ બનાવવામાં નીચે પ્રમાણેનું નુકસાન થવાની સંભાવના છે.

- (૧) એક પ્રદેશનો વિદ્યાર્થી બીજા પ્રદેશના વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ ગ્રહણ નહીં કરી શકે.
- (૨) અધ્યાપક આખા દેશમાં હરફર નહીં કરી શકે અને પોતાના પ્રદેશમાં બંધાઈને રહી જશે.
- (૩) વિદ્વાનોમાં જ્ઞાનનું આદાનપ્રદાન , વિચાર વિનીમય તથા શિક્ષણ સંમેલન વગેરે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય સ્તર પર થઈ શકશે નહીં.

(૪) શૈક્ષણિક સહકારનો લોપ થઈ જશે.

(૫) કેન્દ્રીય નોકરીમાં નિયુક્ત કર્મચારીઓની એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં બદલી થશે ત્યારે તેમના બાળકોના શિક્ષણમાં મુશ્કેલી પેદા થશે.

(૬) પરદેશથી અભ્યાસ કરવાવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે મુશ્કેલી પેદા થશે.

ઉપરોક્ત પ્રશ્નો પર વિચાર કરવાથી એવું તારણ નીકળે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ એક જ ભાષા હોવી જોઈએ પરંતુ સમસ્યા એ છે કે ભાષા કઈ હોવી જોઈએ ?

શું અંગ્રેજી ભાષા સમસ્યાનું સમાધાન છે ?

ઉપરોક્ત બન્ને મુદ્દાઓ ઉપર વિચાર કર્યા પછી પ્રશ્ન જાગે છે કે, અંગ્રેજીને શિક્ષણનું માધ્યમ રાખવાથી શું ઉપરોક્ત બન્ને વિવાદ સમાપ્ત થઈ જશે ? માધ્યમિક કક્ષામાં તો અંગ્રેજીને માધ્યમ રાખવું મનોવૈજ્ઞાનિક તેમજ બાળકના માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિથી વિવેકહીન છે. શું ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આ માધ્યમ બની શકે છે ? જ્યારે વિદ્યાર્થી માધ્યમિક કક્ષા સુધી માતૃભાષાને માધ્યમ રાખે તો એનો અંગ્રેજી ઉપર એટલો કાબુ હોઈ જ ન શકે કે તે પોતાના વિચારોને વ્યક્ત કરી શકે. ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ પ્રાદેશિક ભાષા હોવી જોઈએ તથા પ્રાદેશિક સંપર્ક માટે એક રાષ્ટ્રભાષાનું જ્ઞાન હોવું પુરતું છે. શિક્ષણ આયોગનો એ સુઝાવ બરાબર છે કે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પુસ્તકાલયના પુસ્તકો વાંચવા સુધીનું હોવું જોઈએ.

અભ્યાસક્રમમાં જુદી જુદી ભાષાઓનું સ્થાન :

ભારતવર્ષમાં શિક્ષણના માધ્યમની આ ઉપરાંત બીજી ગંભીર સમસ્યા એ છે કે એક બાળકે કેટલી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સ્વતંત્રતા પહેલા આ વાતને વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ ક્યારેય માનવામાં ન આવી. બ્રિટીશ કાળમાં સરકારી નોકરી મેળવવાના આકર્ષણથી ભારતીઓ અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને કારણે ભારતીય ભાષાઓને થોડું બળ મળ્યું. આ સમસ્યાના સમાધાન માટે સ્વતંત્રતા પછી રચાયેલાં આયોગોએ ઉપયોગી સુઝાવ દીધો જે નીચે પ્રમાણે છે.

સને ૧૯૪૮માં વિશ્વવિદ્યાલય આયોગે સુઝાવ દીધો કે માધ્યમિક તેમજ વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષા તેમજ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓને રક્ષણ આપવામાં આવે. આયોગે લખ્યું છે કે શિક્ષિત વર્ગે દ્વીભાષી બનવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. માધ્યમિક અને વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ પ્રાદેશિક ભાષા તેમજ સંઘીય ભાષાનો અભ્યાસ કરવો પડશે. તથા પોતાનામાં એટલી યોગ્યતા પેદા કરવી પડશે કે તેઓ અંગ્રેજીના પુસ્તકો વાંચી શકે.

સન ૧૯૫૦માં સંવિધાન લાગુ થયું તથા તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો કે સંઘની રાજકીય ભાષા હિન્દી હશે તથા સંવિધાન લાગુ થયા પછી ૧૫ વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ગ્રંથની રાજકીય ભાષાના રૂપમાં વ્યવહારમાં લેવામાં આવશે જે રીતે હજુ સુધી ઉપયોગમાં લેવાઈ રહી છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નક્કી કરેલા ૧૫ વર્ષો પછી અર્થાત્ ૧૯૬૫થી અંગ્રેજીને હટાવી લેવામાં આવશે. પરંતુ અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ મેળવેલ વ્યક્તિઓએ પોતાના સ્વાર્થના કારણે ૧૯૬૫માં ફરીથી માંગણી કરી કે અંગ્રેજીને હજુ પોતાની જગ્યાએથી હટાવવામાં ન આવે. આજે પણ આ ભાષાવિવાદ તે જ રૂપમાં ચાલું છે.

૧૯૫૨-૫૩માં માધ્યમિક શિક્ષા આયોગે ભાષા સમસ્યાના સમાધાન માટે દ્વીભાષા સૂત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું. આયોગનો સુઝાવ આ પ્રમાણે હતો.

(૧) મીડલ સ્કુલ કક્ષામાં દરેક વિદ્યાર્થીને ઓછામાં ઓછી બે ભાષાઓનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. અંગ્રેજી તથા હિન્દીનું શિક્ષણ જુનીયર કક્ષા પૂર્ણ કર્યા પછી શરૂ કરવામાં આવે કે જેથી બન્ને ભાષાઓનો અભ્યાસ એક જ વર્ષમાં સાથે સાથે શરૂ ન થાય.

(૨) માધ્યમિક કક્ષામાં દરેક વિદ્યાર્થી ઓછામાં ઓછી બે ભાષાઓનો અભ્યાસ કરે. તેમાં એક તો વિદ્યાર્થીની પ્રાદેશિક ભાષા હશે અને બીજી ભાષાની પસંદગી નીચેના સમૂહોમાંથી કરવાની રહેશે.

(ક) હિન્દી (હિન્દી ભાષી પ્રાંતોમાં)

(ખ) પ્રાથમિક અંગ્રેજી (જેમણે પુર્વ માધ્યમિક કક્ષામાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો હોય)

- (ગ) ઉચ્ચ અંગ્રેજી (જેમણે પુર્વ માધ્યમિક કક્ષામાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો હોય)
- (ઘ) એક આધુનિક ભારતીય ભાષા (હિન્દી ઉપરાંતની)
- (ચ) એક આધુનિક વિદેશી ભાષા (હિન્દી ઉપરાંત)
- (છ) એક શાસ્ત્રીય ભાષા

આલોચના :

માધ્યમિક કક્ષા આયોગના ભાષા સંબંધી સુઝાવોની શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓએ સખત ટીકા કરી છે અને આ સુઝાવો વ્યાવહારિક નથી તેમ જણાવ્યું છે. આયોગના સુઝાવો અનુસાર ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવાથી આ હિન્દીભાષી પ્રદેશોના વિદ્યાર્થીઓને કોઈ એક મહત્ત્વની ભાષાના અભ્યાસથી વંચીત રહેવું પડશે. પોતાની માતૃભાષા ઉપરાંત જો તે બીજા સમૂહમાંથી અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરે તો તે સંઘીય ભાષાના અભ્યાસથી વંચીત રહેશે અને જો તે સંઘીય ભાષાને પસંદ કરે છે તો એને એક પ્રમુખ વિદેશી ભાષા છોડવી પડશે. એટલા માટે દ્વીભાષા સૂત્ર વધારે ઉપયોગી જણાતુ નથી.

૩. ગેરશિસ્તની સમસ્યા

પ્રાસ્તાવિક :

શિસ્ત કે અનુશાસનનો અર્થ ઘણો વ્યાપક છે. તેમાં બાહ્ય વ્યવસ્થા, બાહ્ય વ્યવહાર, આંતરિક પ્રેરણા, આત્મનિયંત્રણ, વિનય, વિવેક વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. શિસ્તની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

શિસ્તની વ્યાખ્યા :

- (૧) ડી.પી. નન જણાવે છે કે અનુશાસન કે શિસ્તનો અર્થ છે, આપણી ભાવનાઓ અને શક્તિઓને નિયંત્રણમાં રાખવી અને અવ્યવસ્થાને બદલે વ્યવસ્થા લાવવી.

(૨) જહોન ડ્યુઈ જણાવે છે કે, વ્યવસ્થાની શક્તિ અને કાર્ય કરવા માટે ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપર નિયંત્રણ એટલે શિસ્ત.

(૩) બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન જણાવે છે કે અનુશાસન કે શિસ્ત એવું સાધન છે કે જેના દ્વારા બાળકોમાં વ્યવસ્થા તેમજ ઉત્તમ આચરણ એટલે કે બાળકોમાં રહેલાં સર્વોત્તમ ગુણોને એક ટેવના રૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે શીખવી શકાય તેવું સાધન છે.

શિસ્તના પ્રકારો :

(૧) પ્રાકૃતિક શિસ્ત :

આ પ્રકારની શિસ્તના સમર્થક રૂસો અને સ્પેન્સર નામના વિદ્વાનો છે. તેમના મત પ્રમાણે બાળકને કુદરત પર છોડી દેવું જોઈએ. જેથી બાળક પોતાનો કુદરતી કે સ્વાભાવિક વિકાસ કરી શકે.

(૨) અધિકાર શિસ્ત :

આ પ્રકારની શિસ્તમાં બાળકો ઉપર મોટાઓનું વર્ચસ્વ હોય છે. બાળકો પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કાર્ય કરી શકતા નથી.

(૩) સામાજિક શિસ્ત :

બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેનામાં સામાજિક શિસ્તની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. કારણ કે બાળક સામાજમાં જન્મે છે. સમાજમાં ઉછરે છે અને સમાજમાં જ તેનો વિકાસ થાય છે.

(૪) વૈયક્તિક શિસ્ત :

આ પ્રકારની શિસ્તને આત્મશિસ્ત કે સ્વયંશિસ્ત તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. વ્યક્તિ પૂર્ણપણે પરિપક્વ બને ત્યારે વ્યક્તિમાં પોતાનામાં આ પ્રકારની શિસ્ત આવે છે.

આજના સમયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં એક પ્રકારનો અજંપો જોવા મળે છે અને તેથી શિસ્તની સમસ્યા નથી. પરંતુ ગેરશિસ્તની સમસ્યા છે. આ ગેરશિસ્ત થવા માટેના કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

ગેરશિસ્તના કારણો :

- (૧) વર્ગમાં બાળકોની વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. પરિણામે તેમનું ધ્યાન ભણવામાં લાગતું નથી અને તેઓ તોફાન કરે છે.
- (૨) કેટલાક બાળકોને પોતાના પરિવારને કારણે અથવા પોતાના મિત્રોને કારણે કેટલીક ખરાબ આદતો પડી જાય છે જે ગેરશિસ્તનું કારણ બને છે.
- (૩) કેટલાક અધ્યાપકોની વેશભૂષા, ભણાવવાની રીત વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે જેને કારણે વિદ્યાર્થીઓને ઘણીવખત ભણવામાં રસ હોતો નથી.
- (૪) કેટલાક શિક્ષકો દમન દ્વારા શિસ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રીત કૃત્રિમ હોવાથી વધારે ચાલતી નથી.
- (૫) કોઈ વર્ગમાં આવશ્યકતાથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ હોય છે, ત્યારે શિક્ષક બધા ઉપર ધ્યાન આપી શકતા નથી તેથી વિદ્યાર્થીઓ તોફાન કરે છે.
- (૬) ક્યારેક વર્ગોની સ્થિતિ બરાબર હોતી નથી. વર્ગોમાં પ્રકાશનો અભાવ હોય છે. ગરમીમાં પંખા હોતા નથી અથવા પુરતું ફર્નિચર હોતું નથી. વરસાદમાં ઉપર છતમાંથી પાણી ટપકતું હોય. આવી આવી કેટલીક બાબતો પણ ગેરશિસ્ત ઊભી કરે છે.
- (૭) જો વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ સારી ન હોય દા.ત. વિદ્યાલય શહેરની વચ્ચે હોય. જ્યાં ઘોંઘાટ સતત ચાલું રહેતો હોય, રસ્તા પર વાહનોની વધારે અવર-જવર રહેતી હોય તેમજ લાઉડ સ્પીકરના અવાજો પણ બાળકોને કોઈ ને કોઈ તોફાન કરવા પ્રેરે છે.

ગેરશિસ્ત દૂર કરવાના ઉપાયો :

વિદ્યાલયોમાં ગેરશિસ્ત દૂર થાય અને શિસ્ત રહે તે માટે સ્ટેરીંગ નામના વિદ્વાને ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો બતાવ્યા છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સર્જનાત્મક ઉપાય :

સર્જનાત્મક ઉપાયો દ્વારા બાળકોને એવી વાતો કરવામાં આવે છે અથવા બાળકોને એવા કાર્યો કરવાનું કહેવામાં આવે છે કે જેનાથી બાળકોના પોતાનામાં જ શિસ્તની ભાવના જાગે અને બાળક પોતેજ સ્વયંશિસ્ત કે આત્મસંયમ રાખવા પ્રવૃત્ત બને તે માટે નીચેના સૂચનો કરવામાં આવે છે.

(૧) બાળકોને નિષેધાત્મક સૂચનો ન આપવા દા.ત. બાળકને એમ ન કહેવું જોઈએ કે અવાજ ન કરો પરંતુ તેના બદલે વિધાયક સૂચન આપી ચૂપ રહેવાનું કહેવું જોઈએ.

(૨) બાળકમાં સામાજિક અનુશાસનનો કે શિસ્તનો વિકાસ કરવો જોઈએ. જેથી તેઓ પોતાના અધિકારો સાથે કર્તવ્યોને પણ સમજી શકે.

(૩) બાળકોની રૂચીઓ, ઈચ્છાઓ અને આવશ્યકતાઓ તરફ પુરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તેને પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૪) બાળકોને વધારેમાં વધારે અભ્યાસક્રમની સાથે સંકલિત ક્રિયાઓમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

(૫) બાળકોને સમયનો યોગ્ય ઉપયોગ થતો હોય તેવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

(૬) બાળકોને સર્જનાત્મક રમતોમાં ભાગ લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

(૭) વિદ્યાલયમાં જે પણ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવે તેમાં બાળકોનો વધારેમાં વધારે સહયોગ હોવો જોઈએ.

(૮) શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી હોવું જોઈએ જેથી તે બાળકોને પ્રભાવિત કરી શકે.

(૯) શિક્ષકે બાળક અને તેના વ્યક્તિત્વનો આદર કરવો જોઈએ.

(૨) પ્રતિબંધાત્મક ઉપાયો :

પ્રતિબંધાત્મક શિસ્તનો અર્થ એવો છે કે બાળકો ઉપર પ્રતિબંધ અથવા અંકુશ રાખવામાં આવે જેનાથી તેનામાં અનુશાસન આવે અથવા ગેરશિસ્ત ઉદ્ભવવા ન પામે. તે માટે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી.

(૧) બાળકોને બેસવા માટે ઉચ્ચિત સ્થાન હોવું જોઈએ.

(૨) જે બાળક ભણવામાં અને સાંભળવામાં ધ્યાન ન આપે તેને ચેતવણી આપવી જોઈએ.

(૩) શિક્ષકે પોતાના વર્ગના તમામ બાળકોના નામ યાદ રાખવા જોઈએ.

(૪) શિક્ષકે ભણાવતી વખતે બાળકો તરફ જોવું જોઈએ.

(૫) શિક્ષકે ભણાવવા માટે રસિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

(૬) શિક્ષકે બાળકોમાં એવી ભાવના વિકસાવવી જોઈએ કે જેનાથી તેમના શિક્ષકો તરફ પૂર્ણ સહાનુભૂતિ થાય.

(૩) ઉપચારાત્મક ઉપાયો :

ઉપચારાત્મક અનુશાસન કે શિસ્ત માટે નીચેની બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ જેથી બાળકોનું ગેરશિસ્ત દૂર થઈ શકે.

(૧) બાળકોને અપરાધ માટે જે શિક્ષા થાય છે તે પુરી રીતે વિચારી સમજીને કરવી જોઈએ.

(૨) બાળકને પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમા માગવાનું ક્યારેય ન કહેવું જોઈએ.

(૩) બાળકમાં અપરાધ અને તેને કરવામાં આવેલી સજાનું વર્ણન બધા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કરવું જોઈએ નહીં.

(૪) બાળકમાં સુધારો કરવા તેના માતા-પિતા અથવા સ્વરક્ષણ ગૃહની સલાહ લેવી જોઈએ.

(૫) બાળક દ્વારા કરવામાં આવતા નાના નાના તોફાનોને ઉશ્ચંખલતા ગણી ગેરશિસ્ત ન માનવી જોઈએ.

(૬) બાળકની સુધારણા માટે જે ઉપચાર કરવામાં આવે તે તેની સમજમાં આવવો જોઈએ.

(૭) બાળકને જે શિક્ષા કરવામાં આવે તે તેના અપરાધને અનુસાર હોવી જોઈએ.

(૮) જ્યાં સુધી શિક્ષકને બાળકમાં ગુન્હાની પુરેપુરી જાણ ન થાય ત્યાં સુધી બાળકને શિક્ષા ન કરવી જોઈએ.

(૯) બાળકને શિક્ષા કરવામાં દરેક રીતે સાવધાની રાખવી જોઈએ જેથી તે કોઈ અનુચિત કર્મ ન કરે.

(૧૦) અપરાધી બાળકને ડરાવવાનો કે ધમકાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.

(૧૧) શિક્ષકે એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે બાળકે અપરાધ અથવા ગુનો કેમ કર્યો.

(૧૨) જો શિક્ષક પોતે બાળકના અપરાધનું યોગ્ય નિવારણ ન કરી શકે તો અનુભવી શિક્ષકની મદદ લેવી જોઈએ.

(૧૩) જ્યાં સુધી અપરાધી બાળકનો પુરેપુરો ઉપચાર ન થાય ત્યાં સુધી બીજા બાળકોથી તેને અલગ રાખવો જોઈએ.

(૧૪) શિક્ષા કર્યા પછી બાળક સાથે તેના અપરાધ અંગે કોઈ ચર્ચા ન કરવી જોઈએ.

(૧૫) શિક્ષકે બાળકનું અપમાન કે ઉપહાસ ન કરવો જોઈએ.

(૧૬) જો ગેરશિસ્ત કરનાર બાળક કોઈ સારુ કામ કરે તો તેની પ્રશંસા કરવી જોઈએ.

પરીક્ષાની સમસ્યા :

જૂની માપન તથા મૂલ્યાંકનની સંકલ્પના :

શૈક્ષણિક માપન અને મૂલ્યાંકનનો વિચાર એ કેવળ આધુનિક સમયની જ ભેટ નથી. પ્રાચીન સમયથી આ પદ્ધતિ ચાલી આવે છે. રામાયણમાં આવતો પ્રસંગ જેમાં રામ શિવનું ધનુષ્ય તોડે છે અને સીતા સાથે લગ્ન કરે છે. મહાભારતમાં દ્રોણાચાર્ય કૌરવો અને પાંડવોને શસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ આપી તેમની પરીક્ષા કરે છે. આ બાબત પ્રાચીન સમયની શૈક્ષણિક માપનનું એક દૃષ્ટાંત છે.

ભારતની જેમ પ્રાચીન ગ્રીસ, રોમ, સ્પાર્ટા વગેરે દેશોના ઇતિહાસમાંથી ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ અને જ્ઞાનની પરીક્ષાના અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. ડૉ. ધનવંત દેસાઈ જણાવે છે કે, પ્રાચીન માપન અને મૂલ્યાંકન તેમજ અર્વાચીન માપન અને મૂલ્યાંકનમાં તફાવત એ છે કે પ્રાચીન માપન અને મૂલ્યાંકનનું વિષયવસ્તુ હાલના જેટલું સુક્ષ્મ ન હતું, કારણ કે તે સમયનું જીવન પણ આજના જીવન જેટલું અનેકવિધ અને અટપટા બળો વચ્ચે પીડાતું ન હતું. તેની પદ્ધતિઓ આજના જેટલી ચોકસાઈવાળી, સુયોજિત અને શાસ્ત્રીય ન હતી, અપરિપક્વ હતી.

પરીક્ષાની વિકાસક્રિયા :

નવી પરીક્ષાના પ્રવાહને ડૉ. બેલાર્ડ નીચે પ્રમાણે ગોઠવે છે.

નવી પરીક્ષાનું સૌથી મૂળભૂત લક્ષણ એ છે કે તે ઇરાદાપૂર્વકનું અને યોજનાપૂર્ણ માપન છે. જૂની પરીક્ષાનો પરીક્ષક ગુણ કે માર્ક્સ ઇનામ કે કોઈ મૂલ્યવાન ભેટના રૂપમાં આપતો હતો. આ ઇનામનું પ્રમાણ આપનારની ઉદારતા અને લેનારની લાયકાત ઉપર

આધારિત હતું. નવો પરીક્ષક વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતાથી માર્ક્સ અથવા ગુણ કેવળ શાધ તરીકે આપે છે.

૨૦મી સદીના બીજા દશકા પછી બુદ્ધિ માપનની રીત ચાલું થઈ અને વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન માપન પણ વસ્તુલક્ષી ઢબે થવું જોઈએ એવી જે જોરદાર હિમાયત યુરોપ અને અમેરિકામાં થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં શાળામાં પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકનમાં પણ સ્પષ્ટ વલણો ક્રમબદ્ધ જોવામાં આવે છે.

(૧) પરીક્ષાકેન્દ્રીય વલણ :

પહેલા વલણને આપણે પરીક્ષણ કેન્દ્રીય વલણ કહીશું. આ વલણ ધરાવનાર કેળવણીકારો અને શિક્ષકો બુદ્ધિમાપન અને વિષયજ્ઞાન માપનમાં વિષયલક્ષી યુક્તિઓ ઉપર ભાર મુકતા.

(૨) માપનકેન્દ્રીય વલણ :

શાળાના શિક્ષણકાર્યમાં એવી પણ બાબતો હોય છે કે જેને માટે જ્ઞાનમાપનની વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ સફળ થતી નથી. પરિણામે શૈક્ષણિક માપનના સાધનોને વિવિધ અને સચોટ બનાવવાની હિલચાલ શરૂ થઈ. આ બાબતને માપનકેન્દ્રીય વલણ કહે છે.

(૩) મૂલ્યાંકનકેન્દ્રીય વલણ :

હમણાં એક નવી જ હિલચાલ શરૂ થઈ છે. હવે કેળવણીકારોને અને શિક્ષકોને લાગવા માંડ્યું છે કે બાળકોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. બાળકનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ, વલણ, અભિરૂચી અને ચારિત્ર્ય એ બધાનો વિકાસ થાય તે રીતે શિક્ષણનો કાર્યક્રમ ઘડાય છે. પરિણામે વિકસતા જતા દેશોમાં બાળકો માટે વ્યક્તિત્વમાપન કસોટીઓ, વસ્તુલક્ષીકસોટીઓ વગેરે સાધનો વિકસાવ્યા છે. ઉપરાંત બાળકના જીવનમાં મહત્વના પ્રસંગોનું નીરિક્ષણ, પ્રત્યક્ષ મુલાકાત, પ્રશ્નાવલી, વ્યક્તિત્વ અભ્યાસો, આલેખ વર્ણનો, રેકૉર્ડ, પ્રગતિ પત્રક વગેરે અનેક બાબતોનો નવી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સમાવેશ થાય છે. આ વલણને મૂલ્યાંકનકેન્દ્રીય વલણ કહી શકાય.

ભારતમાં પરીક્ષાનો પ્રારંભ :

ભારતમાં લેખીત પરીક્ષાનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ ભારતની કેળવણી પદ્ધતિ બ્રિટીશ પદ્ધતિ પ્રમાણે ઘડાતી આવે છે. કેટલાક પ્રવાહો જે બ્રિટીશ કેળવણીમાં વહેલા દેખાય છે. તેને ભારતની કેળવણીમાં પ્રવેશતા સમય લાગશે.

ભારતમાં આજે પરીક્ષાની સ્થિતિ :

ચાલુ પરીક્ષા પદ્ધતિ વિશે રાધાકૃષ્ણન યુનિ. શિક્ષણ પંચે કહ્યું છે કે જો અમારે યુનિ. શિક્ષણ માટે સુધારો સુચવવાનો હોય તો તે પરીક્ષાની સુધારણાનો છે. બને તેટલી તાકીદે અમે ભારતની યુનિ.ઓમાં પ્રમાણભૂત, વિશ્વાસનીય, પુરતી અને વસ્તુલક્ષી પરીક્ષાઓ દાખલ કરવા માગીએ છીએ.

મુદલીયાર પંચે પરીક્ષાની પદ્ધતિઓ અને તેની પાછળની ભાવનાની કાયાપલટ કરવાની ભારપૂર્વક વિનંતી કરી છે. અત્યારનો અભ્યાસક્રમ મૌલિકતાને બદલે શુષ્કતા અને એકવાક્યતાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરે છે. આપણી શાળાઓમાં પરીક્ષા પદ્ધતિ એવી છે કે જેમાં શિક્ષણનો હેતુ અભ્યાસક્રમ, વાંચનના પુસ્તકો એ તમામને આ પરીક્ષા વિકૃત બનાવી દે છે.

પરીક્ષાની સુધારણા માટેના સૂચનો :

- (૧) બાહ્ય પરીક્ષાઓ વધારે ન હોવી જોઈએ.
- (૨) હાલની પરીક્ષામાં રહેલું આત્મલક્ષી તત્ત્વ બને તેટલું ઘટાડવું. માધ્યમિક શિક્ષણ પંચે કહ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનની શક્તિના માપન માટે કેવળ નિબંધાત્મક પ્રશ્નો જ ન હોઈ શકે. નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નોનું આત્મલક્ષી તત્ત્વ ઘટાડવા માટે નિબંધાત્મક પ્રશ્નોની સથે વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો પણ હોવા જોઈએ. ભોપાલ સેમીનારની એવી ભલામણ હતી કે પરીક્ષાનું આત્મલક્ષી તત્ત્વ ઘટાડવા માટે વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન, કાર્યકારણ સમજવાની તેની શક્તિ તેમજ અસરકારક અભિવ્યક્તિ કરી શકે તે માટે ટૂંકાણમાં જવાબ આપી શકાય એવા સચોટ ટૂંકા પ્રશ્નો અને સંપૂર્ણ વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નોનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

કોઈ પણ વિષયમાં જો બે પ્રશ્નપત્ર હોય તો એ બે પૈકીનું એક પ્રશ્નપત્ર વસ્તુલક્ષી કસોટીનું રાખવું જોઈએ. પરંતુ વિષયનું એક જ પ્રશ્નપત્ર હોય તો વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો માટે જુદો વિભાગ રાખવો જોઈએ.

(૩) એક ધોરણમાંથી બીજામાં જવા માટેનો આધાર એક માત્ર વાર્ષિક પરીક્ષા ન હોવું જોઈએ. શક્ય હોય તો દશ દિવસે અથવા દર મહિને કસોટીઓ યોજીને વિદ્યાર્થીની સિદ્ધિનો ક્લાસ રેકૉર્ડ પણ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

(૪) પરીક્ષામાં હાલ પુછાતા પ્રશ્નોનું વસ્તુલક્ષી સ્વરૂપ સંપૂર્ણ બદલી નાખવું જોઈએ. બે પ્રશ્નો એવા હોવા જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ ગોખણપટ્ટી ન કરે. અભ્યાસની વસ્તુ બુદ્ધિથી સમજણપૂર્વક ગ્રહણ કરવા પ્રેરાય અને વિચાર કરી સમજ દ્વારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે.

(૫) પ્રશ્નપત્રની ભાષા સાદી, નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. પ્રશ્નોની સંખ્યા પ્રમાણમાં વધારે હોવી જોઈએ અને દરેક પ્રશ્નને એનાયત કરવામાં આવતા ગુણની સંખ્યા નાની હોવી જોઈએ.

પરીક્ષા પદ્ધતિના દોષો :

(૧) આ પદ્ધતિમાં આપણને જણાશે કે પ્રશ્નો ગણનાર પરીક્ષક પ્રશ્ન વિશે બહુ વિચાર કરતા નથી.

(૨) વર્ષ દરમિયાન જે વિષયનું જ્ઞાન લીધું હોય તેની બરાબર કસોટી થાય તેવા પ્રશ્નો પુછવા જોઈએ, કમનસીબે તે પુછાતા નથી.

(૩) હાલની પદ્ધતિ જ્ઞાન પરીક્ષણ કરતી નથી પરંતુ વિદ્યાર્થીની સ્મરણશક્તિની કસોટી કરે છે.

(૪) હાલના પ્રશ્નો મોટેભાગે માહિતીપ્રધાન હોય છે. વિદ્યાર્થી વિચાર કર્યા સિવાય કેવળ યાદશક્તિથી તેના ઉત્તરો આપે છે. ટૂંકમાં હલની પ્રશ્નો પુછવાની પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન, કુશળતા વગેરેનું માપન થતું નથી.

પરીક્ષાના ઉપરોક્ત દોષો ઉડીને આંખે વળગે તેવા છે. પરીક્ષા સુધારાની કોઈ પણ યોજનામાં આ દોષો તાત્કાલિક દૂર થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

પરીક્ષા રચનાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ :

પરીક્ષા રચવા માટેની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કેવી હોઈ શકે તે માટે નીચેના સોપાનો અથવા પગથીયા સૂચવાયા છે.

(૧) શિક્ષણના હેતુઓની નોંધ લેવી જોઈએ. કોઈ પણ વિષયના શિક્ષણના હેતુઓ નીચેની રીતે વર્ગીકરણ કરી શકાય.

(અ) હોતુઓ એવા હોય છે કે જે વિષયજ્ઞાનપ્રાપ્તિ હેતુ કહી શકાય.

(બ) કેટલાક હેતુઓ એવા હોય છે કે જેમાં જ્ઞાન સંપાદન પર ભાર ન હોય પરંતુ મેળવેલા જ્ઞાનનો નવી પરિસ્થિતિમાં કેવી રીતે ઉપયોગ થાય તે બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવેલો હોય અથવા આવા હેતુને નવી પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ કહેવાય છે.

(ક) કેટલાક હેતુઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ખીલવવામાં આવતી વિશિષ્ટ કુશળતાઓનો હોય આને કુશળતાના હેતુઓ કહે છે.

(ડ) વિદ્યાર્થીઓના માનસિક વલણને ઘડનારા કેટલાક હેતુઓ છે. તેને વલણ હેતુઓ કહે છે.

(ઈ) વિદ્યાર્થીના વિશિષ્ટ રસના વિકાસને કેન્દ્ર બનાવનારા કેટલાક હેતુઓ હોય છે. તેને અભિરુચી વિકાસ હેતુઓ કહે છે.

પરીક્ષાની રચના કરતી વખતે પરીક્ષકે આ પાંચ હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

(૨) હેતુઓનું વર્ગીકરણ કર્યા પછી આ હેતુઓનું વિદ્યાર્થીઓની પ્રક્રિયામાં પૃથક્કરણ કરવાનું છે. દા.ત. જ્ઞાન સંપાદનના હેતુમાં વિદ્યાર્થી પારિભાષિક શબ્દો શીખે, સિદ્ધાંત સંકલ્પનાના સામાન્ય કારણોને ઓળખે, કાર્યકારણનો સંબંધ જુએ. ઇતિહાસ જેવા વિષયમાં સાચો કાળક્રમ બતાવે અને ભુલ ઓળખે. જ્ઞાન ઉપયોગિતાના હેતુમાં વિદ્યાર્થી સિદ્ધાંતોનો નવી પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગ કેમ થાય તે જાણે. જુની અને નવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે સંબંધ સ્થાપે. ખુટતી વિગતો સુચવે. ભુલ સુધારવાનો ઉપાય સૂચવે.

(૩) અભ્યાસક્રમના સારા એવા મુદ્દાઓનો પરીક્ષામાં સમાવેશ થાય. હાલની પરીક્ષારચનામાં આપણે જોઈએ છીએ કે સમગ્ર અભ્યાસક્રમનો સમાવેશ થતો નથી. તેનો અર્થ એટલો જ કે (વિષયવસ્તુ, આંતરિક સામગ્રી) ખુબ જ ઓછી હોય છે. પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીએ શીખેલું કે વાંચેલું યાદ કરીને લખી નાખે છે. તેની મૌલિકતાનો ઉપયોગ થતો નથી. હકીકતમાં વિદ્યાર્થીની મૌલિક શક્તિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. આ બાબતને રચનાત્મક યથાર્થતા કહે છે.

(૪) પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ :

હાલના સમયમાં પરીક્ષામાં કેવળ નિબંધાત્મક પ્રશ્નો પુછાય છે, જે યોગ્ય નથી. સારી પરીક્ષાની રચના માટે બે પ્રકારે પ્રશ્નો પુછી શકાય.

(૧) પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો.

(૨) વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ

પ્રશ્નોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ૧ કલાકમાં ૧૫ થી ૨૦ પ્રશ્નો પુછી શકાય અને વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ ૧ કલાકમાં ૩૦ થી ૪૦ પુછી શકાય. આ પ્રકારના પ્રશ્નોથી મુલ્યાંકન પણ વિશેષ અને સચોટ બને છે.

(૫) અત્યારની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓની યાદશક્તિની કસોટી થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં પુછવામાં આવતા પ્રશ્નોના જવાબ ઉતરાવેલી નોટ, ગાઈડ કે પાઠ્યપુસ્તકનું યાદ કરીને લખી નાખે છે. હકીકતમાં પ્રશ્નોના વસ્તુપ્રસંગમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ માટે એક વિચાર પ્રેરક નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય. આ પ્રકારના પ્રશ્નનું દષ્ટાંત લઈએ તો વૈજ્ઞાનિક કારણ આપો. જો કે આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવા બુદ્ધિ, મહેનત અને સમયની જરૂર છે.

નૈતિક કેળવણી :

પ્રાચીન કાળથી ચારિત્ર્ય ઘડતરને કેળવણીના મૂળભૂત હેતુ તરીકે ગણવામાં આવે છે. પ્રાચીન ભારતની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ચારિત્ર્ય ઘડતરને એટલો બધો ઝોક હતો કે ચારિત્ર્ય વગરની કેળવણી હોઈ જ ન શકે એમ માનવામાં આવતું હતું. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં પણ બાળકના ચારિત્ર્યનું કેળવણી દ્વારા નિર્માણ થાય તેનું મહત્વ ઘણું હતું. પ્લેટોએ તેમના પુસ્તક રિપબ્લીકમાં શિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં સદ્ગુણોનો વિકાસ થઈ શકે છે, તેમજ સારાપણાની ભાવના ઉદ્ભવે છે તે ઉપર ભાર મુક્યો છે. મિલ્ટને કહ્યું છે કે શિક્ષણનું ધ્યેય એવું હોવું જોઈએ કે આપણે આપણા વડવાઓએ ઈશ્વરની બાબતમાં કરેલી ભૂલ સુધારી શકીએ અને ખોવાયેલ સ્વર્ગને ફરી પ્રાપ્ત કરી શકીએ. કેળવણી દ્વારા બાળકનો પ્રભુમાં પ્રેમ વધવો જોઈએ અને પોતાના જીવનમાં ઊંચુ ચારિત્ર્ય ઉતારવાની તમન્ના જાગવી જોઈએ. હર્બર્ટ નીતિમત્તાની પ્રાપ્તિને માનવ જીવનના સર્વોત્તમ હેતુ તરીકે વર્ણવે છે અને નીતિમત્તાને ૧૯મી સદીમાં અગ્રેસર ગણે છે. હક્સલે ખરી કેળવણી પામેલા માણસના જે લક્ષણો દર્શાવે છે તેમાં ચારિત્ર્ય ઘડતરને આગવું સ્થાન આપે છે. તેઓ કહે છે કે, “એ માણસે ખરી કેળવણી મેળવી છે કે જેનું શરીર કેળવાયું છે અને જેનું શરીર તેના પોતાના અંકુશમાં છે. જેનું મન કુદરતના કાયદાને વફાદાર છે. જેથી એની વૃત્તિ શુદ્ધ છે અને જે માણસ નીચ આચરણને ધિક્કારે છે. તેણે ખરી કેળવણી મેળવી છે.” આમ હક્સલેએ ખરી કેળવણીમાં ચારિત્ર્ય ઘડતરને આગવું સ્થાન આપ્યું છે. તેના મતાનુસાર ચારિત્ર્ય વગરનો માણસ કેળવાયેલો માણસ કહેવાય નહીં. વર્તમાન સમયમાં

જોઈએ તો આપણાં પોતાના દેશમાં ગાંધીજીએ શિક્ષણમાં ચારિત્ર્ય ઘડતરને ખુબજ ઊંચુ સ્થાન આપ્યું છે. ગાંધીજી માનતા હતા કે કેળવણીનું કામ બાળકના હૃદય, બુદ્ધિ અને શરીરમાં જે ઉત્તમ હોય તેને બહાર લાવવાનું છે. જો મનની કેળવણીની સાથે સાથે હૃદયની કેળવણી ન થતી હોય તો તે કેળવણીનું કશું મહત્ત્વ નથી. તેમાં ચારિત્ર્ય નિર્માણનો વિશાળ અર્થ ધરાવે છે. તેમાં નીતિ, સારા આચાર-વિચારનું શિક્ષણ ઉપરાંત ઉચ્ચ ભાવનાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. હૃદયની કેળવણીમાં આપણી ભાવના તથા આવેગોનું સંરક્ષણ, પ્રેમ, સમભાવ, ભાઈચારો વગેરે તેમજ આપણી ઊંડામાં ઊંડી લાગણીઓની જાગૃતિ વગેરેમાં સાચી કેળવણી છે. ચિત્રકામ, સંગીત, હસ્તઉદ્યોગ દ્વારા સૌંદર્યની ભાવનાની કેળવણીનો સમાવેશ થાય છે. ગાંધીજીએ ચારિત્ર્યની કેળવણીનું વિવિધ રૂપ માન્યું હતું. અંગત જીવનશુદ્ધિ સંગીન કેળવણી માટેની એક આવશ્યક શરત છે. અનંત શુદ્ધતા વગર ચારિત્ર્ય શાનું ? આચાર્ય અથવા અધ્યાપક ચોપડીઓના પાનામાંથી કે પ્રવચનો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્ય આપી શકાય નહીં. ચારિત્ર્યનું ઘડતર તો ખુદ તેમના પોતાના જીવનમાંથી આવે છે. વિદ્યાર્થીના અંતરમાંથી આવે છે. અક્ષરજ્ઞાન કે બુદ્ધિજ્ઞાન કરતાં ચારિત્ર્ય ઘડતરનું કામ વધારે મહત્ત્વનું છે. અક્ષરજ્ઞાન અને બૌદ્ધિકજ્ઞાનનો સદુપયોગ અને દુરોપયોગ બન્ને થઈ શકે છે. અક્ષરજ્ઞાન તેમાં પ્રેરણા આપતું નથી. ચારિત્ર્ય વ્યક્તિને બૌદ્ધિકજ્ઞાનના સદુપયોગમાં પ્રેરક બળ આપી શકે છે. પ્રાચીન કાળમાં કેળવણી દ્વારા ચારિત્ર્ય નિર્માણનો હેતુ ઉત્તમ રીતે લાવી શકાતો કારણ કે તે વિશે મા-બાપ, શિક્ષકો, સમાજ બધા જ જાગૃત હતા. મા-બાપ બાળપણથીજ બાળકમાં ઉત્તમ સંસ્કારો સિંચવા પ્રયત્નો કરતાં. પોતાના જીવનને આદર્શરૂપ બનાવી તેને અનુકરણીય બનાવતાં, ગુરુઓએ શિસ્ત માટેના ધારા-ધોરણો એવા ચોજેલા કે તેમની સંભાળ નીચે તેની અસર રહેતી. શિક્ષકનું જીવન તેના આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે અનુકરણનું એક મહાન સાધન બની રહેતું. આજે ચારિત્ર્યનો એક વિશાળ અર્થ થઈ રહ્યો છે. તેમાં સારી નીતિનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. બ્રહ્મચર્ય, ધર્મભાવના, માનવજાતની સેવા, સત્ય, અહિંસા, શ્રમ તરફનો પ્રેમ, નિરાભિમાનીપણું, સૌંદર્યદૃષ્ટિ વગેરે અનેક તત્વોનો સમાવેશ ચારિત્ર્યમાં થાય છે. આવું ચારિત્ર્ય પામેલા વ્યક્તિ પોતાના પગ ઉપર

ઊભા રહી શકે છે. જાગૃત નાગરિક તરીકે સમાજને સહકારી અને ઉપયોગી બની શકે છે. આ અર્થમાં જોઈએ તો ચારિત્ર્યનું શિક્ષણ આખરી ધ્યેય માનવું ઉચ્ચિત જ છે.

જાતિય કેળવણી :

આપણા મનો-શારીરિક બંધારણને કારણે આપણા જીવનમાં કેટલીક જરૂરીયાતો જણાય છે. ભૂખ, તરસ, ઊંઘ, આરામ, વેદના નિવારણ વગેરે બાબતો આપણા શરીરતંત્ર સાથે વણાયેલી છે. જાતિય જરૂરીયાત પણ આવીજ સ્વાભાવિક કુદરતી જરૂરીયાત છે. માનવજીવનમાં જાતિય જરૂરીયાત મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ જરૂરીયાતનો માનવીના માનસિક અને સામાજિક પાસાંઓ પર ઘણો પ્રભાવ છે. છતાં આ જરૂરીયાતને ગંદી, શરમજનક અને ઘૃણાજનક માનવામાં આવે છે. હકીકતમાં તેને સહજ જરૂરીયાત તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ.

કમનસીબે આપણા સમાજમાં જાતિયતા તરફનું તંદુરસ્ત વતાવરણ હોતું નથી. જાતિય જીવન વિશે બાળકને કશું જાણવા દેવું નહીં, જાતિય જીવન વિશેના પ્રશ્નોને કે પ્રયત્નોને કડક હાથે દબાવી દેવા એ સામાન્ય પરિસ્થિતિ છે.

કંઈક સુધરેલા વાલીઓમાં જાતિયતા પ્રત્યેનું વલણ થોડું સુધર્યું છે. પરંતુ આવા વાલીઓ પણ જાતિયતા અંગે બાળકને શું જ્ઞાન આપવું ? કેટલું જણાવવું ? કેવી રીતે જણાવવું ? તે બાબતો અંગે મુંઝવણ અનુભવે છે. ઘર અને વાલીઓ, શાળા અને શિક્ષકો, તબીબી સંસ્થાઓ અને ડોક્ટરો, સલાહકેન્દ્રો, સામાજિક કાર્યકરો વગેરે ફાળો આપી શકે તેમ છે. પરંતુ તે અંગે આપણા દેશમાં ઘણી અવ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે.

જાતિય જીવનમાં મહત્વની બાબત હોય તો તે વિશેનું અજ્ઞાન છે. આપણા સમાજમાં કિશેરો જાતિયતા અંગે કેવું જ્ઞાન ધરાવે છે ? અને તે જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવે છે ? તે જ્ઞાન ક્યાંથી મેળવે છે ? આ બધા પ્રશ્નો અંગે પાદરી (રેવરન) જે. એસ. ફુસ્ટરે કરેલ સર્વેક્ષણો બહુ સૂચક છે. તેમના અભ્યાસમાં જણાવાયું છે કે છોકરીઓમાં ઋતુસ્ત્રાવ અંગેની કુદરતી ઘટના વિશે ૧૯૫૮માં સંશોધન કર્યું તો લગભગ ૧૭ ટકા જેટલી

છોકરીઓ તેનું સાચું કારણ જાણતી ન હતી. ૧૯૭૦માં ફરીથી સંશોધન કર્યું તો ૭૭ ટકા જેટલી છોકરીઓને તેના સાચા કારણની ખબર ન હતી. ૧૯૭૦માં જ તેમણે ફરીથી ૩૪૦ જેટલા છોકરાઓ ઉપર તેઓ જાતિયજ્ઞાન ક્યાંથી મેળવે છે તેનું સર્વેક્ષણ કર્યું તો ફક્ત ૧૬ ટકા વિદ્યાર્થીઓ જ મા-બાપ પાસેથી જાતિય જીવનની સમજ મેળવે છે તેમ જણાયું. ૮૩ ટકા છોકરીઓ પોતાના મિત્રો પાસેથી , શિક્ષકો પાસેથી અને પુસ્તકો દ્વારા જાતિય માહિતી મેળવતી હતી. આ બાબત જાતિય જીવનની અજ્ઞાનતાનો નિર્દેશ કરે છે.

જાતિય જીવન માટે વૈજ્ઞાનિક સમજની જરૂર છે. પશ્ચિમના દેશોમાં જાતિય જીવન અને તેની અજ્ઞાનતા વિશે જાગૃતિ જોવા મળે છે. જાતિય શિક્ષણ ક્ષેત્રે ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સંશોધનો અને વૈજ્ઞાનિક તપાસ થાય છે. આ રીતે એકદુરંથે જ્ઞાન કિશોરાવસ્થાના ઊંબરે આવીને ઊભેલાં બાળકો અને લગ્નજીવનમાં ડગલા માંડવાની તૈયારી કરતાં પુષ્કળ અવસ્થાના કુમારોને મળી રહે તે માટે ઘર, શાળા, સામાજિક કેન્દ્રો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓએ તે કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. જાતિય જીવન વિશે યોગ્ય રીતે ચર્ચા કરી શકાય તે માટે યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક ભાષા તૈયાર કરવામાં આવી છે. જાતિયજ્ઞાનને ગંદુ, નિષિદ્ધ કે ગુનાહિત ન ગણતા બાલ્યાવસ્થાથી જ ઘર અને શાળા દ્વારા સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે જાતિય શિક્ષણ આપવાનો અને કુમારોને દાંપત્યજીવનની જવાબદારી માટે તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ. આપણે ત્યાં આ પ્રકારનું શૈક્ષણિક અને સામાજિક પરિવર્તન હજી બાકી છે.

કેળવણીની સમસ્યાઓ :

પ્રાસ્તાવિક:

કાળના પરિવર્તન સાથે સમાજની કોઈ પણ સંસ્થાઓનો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. સતત પરિવર્તન પામતા આ યુગમાં કેળવણીમાં પણ કેટલાક મૂળભૂત ફેરફાર થતા જણાય છે. ભારતીય પરંપરાની ટોચ પર દૃષ્ટિપાત કરતા આપણને જણાઈ આવશે કે ત્યારે આપવામાં આવતું શિક્ષણ અને આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં અપાતા શિક્ષણમાં કેટલો તફાવત છે. સહજ મળતા શિક્ષણ સામે આજનું બળજબરી પૂર્વકનું અને માત્ર એક ખંડમાં

જ મેળવાતું હોય એ અર્થમાં ખંડિત શિક્ષણ તોલે આવી શકે તેમ નથી અને એટલા માટે જ આજે કેળવણીમાં કેટલીક સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓનું કેળવણીમાં સ્થાન
- (૨) અશિસ્ત
- (૩) શિક્ષણનું માધ્યમ
- (૪) જાતિય કેળવણી
- (૫) ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણી
- (૬) સ્ત્રી શિક્ષણ
- (૭) પરીક્ષા પદ્ધતિ

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓનું કેળવણીમાં સ્થાન :

પહેલા એમ માનવામાં આવતું હતું કે શિક્ષક શિખવે છે અને બાળક શીખે છે. આજે શિક્ષણનો અભિગમ બદલાયો છે અને બળક ભણે છે તે બાબતને ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. માત્ર કેટલાક વિષયો શીખવવા આજે શાળાનું કાર્યક્ષેત્ર નથી. બાળકનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય એ જોવાનું પણ શાળાનું કર્તવ્ય છે. સંપૂર્ણ વિકાસ એટલે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ. આ પ્રકારનો વિકાસ ફક્ત ગણિત, ગુજરાતી કે ઇતિહાસ ભૂગોળ જેવા વિષયો શિખવવાથી થઈ શકે નહીં. આવી વિચારણામાંથી સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓનો જન્મ થાય છે. કેળવણીકારોએ જણાવ્યું છે કે જેટલું મહત્ત્વ અભ્યાસની પ્રવૃત્તિઓનું છે તેટલું જ મહત્ત્વ અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓનું પણ છે. આ બન્ને પ્રવૃત્તિઓના સહકાર વિના બાળકનો સંપૂર્ણ વિકાસ ન જ થઈ શકે. પ્રાચીન સમયમાં ગ્રીક દેશમાં શારીરિક શિક્ષણ અને પ્રવચન કૌશલ્ય એ બન્ને બાબતોને મહત્ત્વનું સ્થાન હતું.

સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિનું મહત્વ :

બાળક એ શક્તિનો ભંડાર છે. પ્રચંડ શક્તિનો ધોધ તેમનામાં ઉછળે છે અને આ શક્તિને યોગ્ય રીતે બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન શાળામાં થવો જોઈએ. સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિ દ્વારા બાળકના સ્વયંભૂ વલણો, રસ, અભિરુચિ વગેરેને વચા મળે છે. આ પ્રવૃત્તિઓથી વર્ગશિક્ષણ પણ રસિક બને છે. બાળકો અને શિક્ષકો વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બંધાય છે. વર્ગશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ બાળકનો બૌદ્ધિક વિકાસ કરી શકે પરંતુ અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ અથવા સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ બાળકની સામાજિક બાજુઓનો પણ વિકાસ કરે છે.

આ પ્રવૃત્તિઓને લઈને બાળકોને પોતાની શાળા પ્રત્યે, શિક્ષકો પ્રત્યે એક પ્રકારનો ઉમળકા ભરેલો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. શિક્ષક પ્રત્યેનો આદર તેમનામાં સાચી શિસ્ત જન્માવે છે. શિક્ષણ પ્રત્યે મમતા જાગે છે. સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓથી બાળકમાં રહેલી સાહસવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે. નવી-નવી ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉત્સાહ તેમનામાં વધે છે. બાળકોમાં સદ્ગુણનો વિકાસ થાય છે. ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય છે. ચારિત્ર્ય વિનાનું શિક્ષણ માનવ કે સમાજને અધોગતિના પંથે લઈ જાય છે.

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિના હેતુઓ :

(૧) તરુણ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીયાતોને સંતોષવી એ આ પ્રવૃત્તિનો પ્રથમ હેતુ છે. કુમારો, કિશોરો તથા કુમારીકાઓની મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરીયાતો આ પ્રવૃત્તિઓથી સંતોષાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બાળકમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને બહાર લાવવાની ઉમદા રીત છે. બાળકને સમૂહમાં ભળવાની, જિજ્ઞાસાની, આત્મસ્થાપનાની અને કંઈક નવું કરવાની સહજ પ્રવૃત્તિઓને પોષણ મળે છે.

(૨) આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકને સમાજમાં સારી રીતે રહેવાની તાલીમ મળે છે. સામાજિક જીવનનો વિકાસ એ શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ છે. જે અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિમાંથી સંતોષાય છે. બાળકોમાં સહકારની ભાવના, બીજાનું ભલું કરવાની ભાવના, બીજા માટે

કાંઈક કરી છૂટવાની ભાવના તેમજ સમૂહજીવન જેવી પ્રવૃત્તિઓ સાચા અર્થમાં સામાજિક પ્રાણી બનાવે છે.

(૩) નાગરિકતાની તાલીમ :

અર્વાચીન યુગ લોકશાહીનો યુગ છે. જો લોકશાહીને સફળ બનાવવી હોય તો શાળામાં સારા નાગરિકોનું ઘડતર કરવું જોઈએ. સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ નાગરિકતાના ગુણોની ખીલવણી કરે છે. ખાસ કરીને શાળામાં સ્વ-શાસનની પ્રવૃત્તિ બળકને સમાજમાં પાયાના સિદ્ધાંતોથી વાકેફ કરે છે. જુદા જુદા મંડળો માટે જાત આપીને બાળક જાતની પવિત્રતા અને મહત્ત્વ સમજે છે. આ મંડળોના સભ્યપદ મળવાથી જવાબદારી ઉપાડવાની ભાવના વિકસે છે.

(૪) નેતા બનવાની તાલીમ :

નેતા થવા માટે જે ગુણો જોઈએ તે અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિથી પાંગરે છે. દા.ત. વિશાળ દષ્ટિ, ચતુરાઈ, નિર્ણયશક્તિ, સ્વમાન, વિશ્વાસ વગેરે શાળામાં શીખવાતા વિષયોથી આ ગુણો બહુ કેળવાતા નથી. લોકશાહીમાં સારા નેતાની હંમેશાં જરૂર પડે છે. આવા નેતાઓ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓનું સુવ્યવસ્થિત આયોજન કરવાથી મળી શકે.

(૫) ફુરસદના સમયનો ઉપયોગ :

મોટાભાગના માણસોને ફુરસદના સમયનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સમજાતું નથી. તેથી જ એક અંગ્રેજી કહેવત અનુસાર “નવરુ મન એ શૈતાનનું કારખાનું છે.” નવરાશના સમયને એક આશીર્વાદમાં પલટી નાખવાનું કાર્ય આ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. રમતના મેદાનોએ કેટલાય નેતાઓની ભેટ આપી છે. પ્રકૃતિનું દર્શન કરાવનાર પર્યટનોએ કેટલાય કવિઓ અને વિચારકોને બોલતા અને લખતા કર્યા છે.

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ :

- (૧) શરીરસાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)રમતો (૨)વ્યાયામ (૩)એન.સી.સી.
(૪)એન.એસ.એસ.
- (૨) શાળા સાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)શાળા સંસદ (૨)શાળા સભા (૩)પ્રતિનિધિ
મંડળ
- (૩) સમાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)સહકારી ભંડાર (૨)પ્રૌઢ શિક્ષણ (૩) રેડક્રોસ
સોસાયટી વગેરે.
- (૪) સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)પુસ્તકાલય (૨)વાચનાલય (૩)શાળાનું
મેગેઝીન (૪)કવિ સંમેલન (૫)ચર્ચાસભા (૬) અભ્યાસ મંડળ
- (૫) સંગીત-ચિત્ર વગેરે લલિતકલાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)રંગોત્સવ
(૨)નૃત્ય-નાટિકા (૩)ગરબી મંડળ (૪)ચિત્ર મંડળ
- (૬) વિજ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓ :- (૧)વિજ્ઞાનકલા (૨)પ્રયોગશાળા
(૩)પ્રાથમિક સારવાર
- (૭) યંત્ર અને ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)કાંતણ અને વણાટ (૨)સુથારી કામ
(૩)લુહારી કામ (૪)ચામડાકામ (૫)ઈજનેરી વિદ્યા
- (૮) પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)પ્રકૃતિ મંડળ (૨)પ્રવાસ પર્યટન (૩)આકાશ
દર્શન વગેરે
- (૯) રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી :- (૧)શાળા સંસદ (૨)શાળામાં ગૃહ પદ્ધતિ
(૩)ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ

વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવામા આવે છે.
આવી પ્રવૃત્તિઓનુ આયોજન શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના સહકારથી સુંદર રીતે થવું
જોઈએ.

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિમાં મુશ્કેલી :

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિની સંખ્યા ઘણી વખત મર્યાદિત બનાવી દેવાય છે અથવા ઘણી મોટા પાયા પર શરૂ કરી દેવામાં આવે છે. પરિણામે પ્રવૃત્તિ કાં તો શોભારૂપ બની જાય છે અથવા પ્રાણ વગરની બની જાય છે. શાળાનું મેદાન, શિક્ષકોની સંખ્યા, રમતનું મેદાન વગેરે ધ્યાનમાં રાખી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓમાં પૂરતો વિશ્વાસ રાખવામાં આવતો નથી. તેમની શક્તિઓમાં જરૂરી શ્રદ્ધા સાખવામાં આવતી નથી. દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં શિક્ષકો જાણે કે પોલીસની ફરજ બજાવે છે.

પ્રવૃત્તિ પાછળ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો હેતુ હોય છે. રમતો ઈનામો જીતવા માટે રમાડવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિ શૈક્ષણિક હેતુ માટે હોવી જોઈએ.

અમુક શાળામાં અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિને અભ્યાસ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આ બાબત યોગ્ય નથી. પ્રવૃત્તિઓ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ માટે હોવી જોઈએ. થોડાક જ વિદ્યાર્થીઓ માટે હોય તેવું ન હોવું જોઈએ.

અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિના કેટલાક ભયસ્થાનો :

કેટલીકવાર એવું બને છે કે શાળામાં આ પ્રવૃત્તિઓ હેતુસ્થાને બની જાય છે પરિણામે શાળાનું શિક્ષણકાર્ય જોખમાય છે. આ પ્રવૃત્તિ શાળાના શિક્ષણકાર્યના ભોગે તો ન જ થવી જોઈએ. જીવનમાં આનંદ-પ્રમોદ, તોફાન-મસ્તી, નાટક, સંગીતને જરૂરી સ્થાન છે પણ તે બાબતો જ જીવનનો હેતુ છે એવું નથી.

આવી પ્રવૃત્તિઓનો અતિરેક વિદ્યાર્થીઓને બહેકાવી દે છે. પરિણામે શાળાના શિસ્ત ઉપર તેની ખરાબ છાપ પડે છે.

પ્રવૃત્તિઓની વહેંચણી એવી રીતે થવી જોઈએ કે જેથી ઘણાં કાર્યભાર ઉઠાવતા શિક્ષકોને તે બોજારૂપ ન બની જાય.

સ્ત્રી કેળવણીની સમસ્યા અને ઉકેલ :

શ્રી મશરૂવાળાની દૃષ્ટિએ-

દરેક દેશમાં દરેક કાળે કેળવણીમાં કેટલીક સમસ્યા રહી જ છે. કારણ કે અનેક સમસ્યાના ઉકેલની ચાવી તરીકેનો તેનો ઘાટ ઘડવા મા-બાપ, સમાજ અને શાસન મથે છે. પણ જીવનના બધા તાળા ખોલીનાખે એવી માસ્ટરકી કેળવણીકારેને હાથ લાગી નથી.

મશરૂવાળા કેળવણીનું ધ્યેય જીવન ઘડતરને માને છે. જીવન નવા નવા રૂપો લે છે. તેથી કેળવણીમાં નવા નવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક માને છે. આમ તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ ગત્યાત્મક છે.

૧૯૩૧માં ચોક્કસ પ્રયોજનથી સ્ત્રી કેળવણી વિશે શ્રી મશરૂવાળાએ નિબંધ તૈયાર કરેલો તે કેવળ તાત્વિક ન બની જાય એવી સભાનતા રાખેલી. છતાં દૃષ્ટિ વ્યાપક રાખી પ્રશ્નો ચર્ચા હોવાથી તાત્વિક ઉપરાંત વ્યાવહારિક પણ રહ્યો છે.

સમસ્યા નિરૂપણ :

કેળવણીની પદ્ધતિ સાધન છે. જીવનમાં સુમેળ સિદ્ધ કરવો તે લક્ષ્ય છે. કેળવણી દ્વીમાર્ગી પ્રક્રિયા છે. દ્વીવર્ગી પ્રક્રિયા છે. કેળવનાર અને કેળવાનાર વ્યક્તિ વચ્ચે જો સ્વામી અને દાસ જેવો સંબંધ કાયમ માટે રહી જાય તો અનિષ્ટ અને અન્યાય ઉત્પન્ન થાય. આમ, અનિષ્ટ અને અન્યાય સમસ્યા તરીકે ઉકેલવા માટે સ્વતંત્ર્ય, સમાનતા અને સર્જનશીલતા વિકસે તો તે તેનો ઉકેલ બની શકે.

સ્ત્રી કેળવણી સમસ્યા :

પુરુષપ્રધાન સમાજમાં પુરુષને ચડિયાતો અને સ્ત્રીને દ્વીતીય કક્ષાની માનવાથી તેનું શોષણ, તેનું પછાતપણું, તેની લાચારી, અસમાનતા વગેરે વિશેષ રૂપમાં સમસ્યા બન્યા છે. તે કેળવણી દ્વારા દૂર કરવાના રહે છે.

પુરુષ અને સ્ત્રી પરસ્પર એને સમગ્ર સૃષ્ટિ સાથે યોગ્ય સુમેળ સાધી શકે તે માટે કેળવણીમાં નીચેની બાબતો અનિવાર્ય અને આવશ્યક માનવી જોઈએ.

કેળવણીના ધોરણો, પ્રકારો અને પ્રયોગો બન્નેને સાધ્યરૂપે સ્વીકારીને સમાન રહેવા જોઈએ.

(૧) જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ :

જ્ઞાન માટે પુરુષ અને સ્ત્રીની યોગ્યતા સરખી રહે તે માટે બન્નેની કેળવણી યોજવી જોઈએ. આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ લગભગ સમાન ભૂમિકા પર છે. સ્ત્રી કરતા પુરુષના જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, વિચારસરણી, રૂઢિબંધન વગેરે વધારે ઊંચી સ્થિતિએ નથી. બન્નેના જ્ઞાન તેમજ અજ્ઞાન સરખાં છે. આથી જો જેટલી કેળવણી પુરુષને આપવામાં આવે તેટલી કેળવણી સ્ત્રીને આપવામાં આવે તો તે પુરુષને સમજી શકે અને તેના કામમાં મદદરૂપ થઈ શકે. તેથી સ્ત્રીને જ્ઞાન મેળવવા માટે કેળવણી જરૂરી છે.

(૨) સ્વરોજગારીની દૃષ્ટિએ :

પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને મળીને એક જ ધંધો ચલાવતા હોય તે રીતે કેળવણી યોજવી જોઈએ. આ વાત યોગ્ય જણાતી નથી. કારણ કે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે કેળવણીમાં તફાવત તેમજ પોતપોતાની માન્યતા તેમજ દૃષ્ટિબિંદુને પરિણામે પુરુષ અને સ્ત્રીનો સાથે ધંધો કરવાનો વિચાર જરા અજુગતો લાગે. જો સમાયોજન યોગ્ય રીતે અપનાવવામાં આવે તો કદાચ આ બાબત શક્ય બને ખરી. આથી જો સ્વરોજગારીની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી શિક્ષણ આપવામાં આવે તો સંકટ સમયે સ્ત્રી પોતાનું તેમજ પોતાના કુટુંબીજનોનું સ્વરોજગારી દ્વારા ભરણપોષણ કરી શકે. આથી સ્વરોજગારી માટે સ્ત્રી કેળવણી જરૂરી બને છે.

(૩) આર્થિક સામાજિક વારસાની દૃષ્ટિએ :

જો સ્ત્રીને ગૃહ ઉદ્યોગનું જ્ઞાન જેમકે સિવણ, ગુંથણ, કાંતણ વગેરેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તે આર્થિક રીતે પગભર થઈ શકે તેમજ સામાજિક જાહેર જીવનની

પ્રવૃત્તિઓનું પણ જ્ઞાન મેળવે તો પોતાની આર્થિક જરૂરીયાતને પૂરી કરી શકે છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ ગામ તથા સમાજમાં ફરવાની તથા વિવાહ અને છૂટછાટની અનુકૂળતા સ્ત્રી અને પુરુષને સરખી હોવી જોઈએ. નિર્વાહ માટે કે ગૃહ વ્યવસ્થા માટે લગ્ન કે પુનર્લગ્ન કરવાની, પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે તેટલી સ્ત્રીમાં અને ગૃહ વ્યવસ્થા કરી શકે તેટલી પુરુષમાં શક્તિ હોવી જોઈએ.

વૈચારિક રીતે આ બધું આપણને સરળ લેગે છે પરંતુ વાસ્તવિક જીવનમાં આ બધું કદાચ સંભવ ન બની શકે. કારણ કે દરેક સમાજમાં કેટલાક કુરીવાજો હોવાને કારણે સ્ત્રીને જેટલી સમાનતા મળવી જોઈએ તેટલી સામાજિક દૃષ્ટિએ સમાનતા મળતી નથી તેમ કહી શકાય. પરંતુ જો યોગ્ય કેળવણી સ્ત્રીએ મેળવેલી હોય તો તે પોતાનું સમાજમાં સ્થાન જાળવી શકે.

(૪) સ્ત્રીની વિશેષતાને અનુરૂપ વિશિષ્ટ કેળવણીનો ઉકેલ :

(૧) શારીરિક બંધારણ :

પુરુષ અને સ્ત્રીની સમાનતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યા પછી હવે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના નૈસર્ગિક ભેદોનો તથા તે ભેદોને લીધે ઉત્પન્ન થતાં ખાસ જુદા કાર્યોનો વિચાર કરીએ. આ નૈસર્ગિક ભેદોમાં મુખ્ય માતૃપદને લગતો છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્ત્રી ચાહે તો માતૃપદ ટાળી શકે છે. પરંતુ પુરુષ તેને સ્વીકારતો નથી. એટલે કે પુરુષ પૂર્ણપણે સ્ત્રી બની શકતો નથી. પણ સ્ત્રી પુરુષ જેવું જીવન ગાળી શકે છે. સ્ત્રીને પૂર્ણપણે પુરુષ જેવું જીવન ગાળવું અશક્ય નથી. તેથી જે સ્ત્રી પુરુષના જ કાર્યો કરવા ઇચ્છે છે તેને તેમ કરવા દેવામાં પ્રતિબંધ મુકાય નહીં. એટલે સ્ત્રીને પુરુષ જેવી કેળવણી લેવાની છૂટ આપવી જોઈએ. પરંતુ પુરુષ જેવી કેળવણી કેટલીક સ્ત્રીઓ જ લેતી હોય છે. આવી સ્ત્રીઓ અપવાદરૂપ ગણાય છે.

(૨) માતૃપદની કેળવણી :

સ્ત્રીને માતૃપદ લેવાનું છે, તેમ ગૃહિત કરીને સ્ત્રી કેળવણી યોજવી જોઈએ. પણ માતૃપદના સ્વીકાર સાથે જ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા તેટલાક અંશે મર્યાદિત બની જાય છે અને તેની ઉપર કેટલીક ખાસ ફરજો આવી પડે છે. દા.ત. તેને ગામમાં તથા સમાજમાં હરવા-ફરવાની છૂટ ઓછી થાય છે. તેને ગૃહ વ્યવસ્થા અને બાળ ઉછેર ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે. તેથી જાહેર કાર્યોમાં એનાથી પુરુષના જેટલો ભાગ લઈ શકાતો નથી તથા તેને પુરુષના કરતાં હળવો અને ઘરમાં જ કે ઘરની નજીક જ થઈ શકે તેવો ધંધો કરવાની જરૂર ઊભી થાય છે. વળી સામાન્ય રીતે આ માતૃપદનો બોજો નાની ઉમરે આવતો હોવાથી પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને શાળાની કેળવણી માટે ઓછો સમય મળે છે.

ઘરમાં ઓછું પુરાઈ રહેવાને લીધે જાહેર કાર્યોમાં વધારે ભળી શકવાને લીધે, સમાજમાં ફરવાની છૂટ વધારે હોવાને લીધે તથા મોટી ઉંમર સુધી કેળવણી લેવાની સગવડને લીધે વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાની પુરુષને જે તક મળે છે તે સ્ત્રીને મળતી નથી. તેથી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે વિચારનું અંતર વધે છે. તેની સાથે જ માતૃપદ સ્ત્રીમાં એક એવું કર્તવ્યનું ભાન જગાડે છે કે જેને લીધે તેનું જીવન વધારે સ્વાર્થત્યાગી અને ભાવનામય બને છે. માતૃપદના આ બે અનિષ્ટ અને ઈષ્ટ પરિણામોનો મેળ બેસાડી શકાય તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સમાજમાં બધી રીતે વધારે ચડિયાતું સ્થાન લઈ શકે.

(પ) સ્વનિર્વાહની શક્તિ :

સ્ત્રી પોતાની મેળે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે તેવી સ્ત્રી કેળવણી હોવી જોઈએ. સ્ત્રીમાં આવેલી જાગૃતિના પરિણામે તેમજ પોતાનો નિર્વાહ કરવાની શક્તિ આવવાથી અવિવાહિત સ્વતંત્ર જીવન ગાળવાની ઈચ્છા તેમજ સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની ઈચ્છા સ્ત્રીમાં ઉદ્ભવી છે. આ વાત સ્ત્રીના સંદર્ભમાં સાચી છે તેમ વિચારતા જણાય છે. આ માટે પુરુષની કેળવણી સુધારવાની જરૂર છે. તેની પાસે કૌટુંબિક ફરજો વધારે અદા કરવાની અને સ્ત્રી પર પડતો ભાર ઓછો કરવાની જરૂર છે.

આમ થાય તો કેળવણી અથવા સ્વનિર્વાહની શક્તિ એટલે કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે ઘૃણા એવો અર્થ થવો જોઈએ નહીં.

સ્ત્રીમાં સ્ત્રી-જાગૃતિને પરિણામે સ્વતંત્ર કમાણી કરવાની ઈચ્છા મધ્યમ વર્ગમાં વધારે જોવા મળે છે. આ ઈચ્છા નવી ઉછરતી બાળાઓ તેમજ વયલી વયની સ્ત્રીઓમાં પણ જોવા મળે છે. આનું કારણ સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ જોઈએ તેટલો હાર્દિક અને વિશ્વાસભર્યો નથી અને તેમાં પુરુષનું જીવન વધારે સ્વાર્થી અને કૃતઘ્નતા ભરેલું જણાય છે તેવી સ્ત્રીને પ્રતિતી થાય છે.

ઉપસંહાર :

સ્ત્રી જાતિ પોતાનું બળ અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની દિશા બરોબર સમજે, પુરુષનું તથા તેની પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવાનો જ આદર્શ ન રાખે, પોતાને પુરુષની ઓશીયાળી ન માને અને છતાં સ્ત્રી-પુરુષના વિકાસથી બનેલો સંસાર પરસ્પર મેળવાળો રચાય તેવી સ્થિતિની ઈચ્છા શ્રી મશરૂવાળા તેમજ આપણે સૌ રાખીએ છીએ.

જીવનની ગત્યાત્મકતા પ્રમાણે કેળવણીમાં પણ ગત્યાત્મકતા જરૂરી છે અને સિદ્ધાંત અને વ્યવહારનો સંબંધ અનિવાર્ય છે.

બાળકેન્દ્રીય કેળવણી:

પ્રાસ્તાવિક :

માણસ પોતાના જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી સમગ્ર જીવનમાં કાંઈક ને કાંઈક શીખવાની પ્રક્રિયા ચાલું જ રાખે છે. પણ તેની બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન શીખવાની પ્રવૃત્તિ, વૃત્તિ, વલણ અને ગતિ કાંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. આ ગાળા દરમિયાન તેને જે અનુભવો થાય છે અને વાતાવરણ મળે છે તેમાંથી વધુમાં વધુ શીખે છે. બળક સમાજ, અને ઘર દ્વારા અનૌપચારિક શિક્ષણ મેળવે છે.

(૧) કાર્યની પ્રક્રિયામાં બાળકોને અધિક રસ પડે છે.

બાળક સ્વાભાવિક રીતે જ ક્રિયાશીલ, પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે. ઈશ્વરદત્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા સ્નાયુઓનો તે સતત પ્રવૃત્તિ દ્વારા ઉપયોગ કરતું જ હોય છે. તે હંમેશાં કોઈ ને કોઈ વસ્તુ સાથે રમતું દેખાય છે. ચોક કે પેન્સીલ હાથમાં આવતા તે લીટા કરવા, સાચા ખોટા ચિત્રો દેરવા વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિ કરતું જ હોય છે. અને જેને સાચી પ્રવૃત્તિની ક્રિયામાં સાહજિક આનંદ મળવાનો હોય છે તેને તેની નીપજમાં કે પરિણામમાં રસ પડતો નથી.

આ જાણીને શિક્ષકે વર્ગમાં ભણાવવા કરતા બાળકોને ભણવાની, શીખવાની, કામ કરવાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આપવી ઘટે. દા.ત. દાખલા ગણે છે ત્યારે તેને દાખલા સાચા પડે છે કે ખોટા તેમાં તેને બહુ રસ પડતો નથી. તેને સિદ્ધાંતોમાં પણ રસ પડતો નથી, પરંતુ તેમાં રહેલી મથામણ, ગુંચવણને ઉકેલવામાં વધારે રસ પડે છે. તેથી શિક્ષકે બાળકોને સીધા જવાબો કે માહિતી પુરી પાડવા કરતાં તેમને જાહેર અને સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિઓમાં જોડવાના વિવિધ માર્ગો શોધી કાઢવા જોઈએ.

(૨) રોજંદા, નિયમિત કામથી બાળકમાં સ્થિરતાની વૃત્તિ જન્મે છે.

માણસ એ નવીનતાનો પૂજારી છે. એકનું એક કામ કરવાથી વ્યક્તિમાં એક પ્રકારની માનસિક સ્થગિતતા અને સ્થિરતા આવી જાય છે. હંમેશાં પ્રણાલીગત વાંચન કરવાથી વાંચન અંગે નવીનતા અનુભવશે નહીં પરંતુ કંટાળો ઉત્પન્ન કરશે. તેવી જ રીતે એકની એક પ્રક્રિયા ૩૫-૪૦ મીનીટ સુધી ચાલે તો બાળકને માનસિક થાક લાગે છે. તેના કામમાં ઉત્સાહ અને ગતિની ન્યુનતા વર્તાય છે. અલબત્ત આ પરિસ્થિતિ વ્યક્તિની ઉંમર અને તે ક્યા પ્રકારની શક્તિઓ ધરાવે છે તેના પર આધારિત છે. તેથી બાળમાનસને સમજી શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓની આવી નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિઓને અને ગતિશીલતાનો સ્વીકાર કરીને પ્રણાલીગત અને એકધારી પ્રવૃત્તિઓને ઓછી કરવી જોઈએ. જુદા જુદા વિષયને અનુરૂપ શિક્ષણમાં મુલાકાત, પ્રવાસ, નાટક, પ્રયોગ, કથન, ચર્ચા, નિદર્શન, નાટ્યકરણ, પરિસંવાદ, સમસ્યા ઉકેલ, અભિક્રમિત અધ્યયન વગેરેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

(૩) બાળક માટે એક મહત્વનો અધ્યયન માર્ગ- ક્રિડા

બાળકો જન્મથી ક્રિડાવૃત્તિ ધરાવે છે. કુદરતે બાળકમાં મુકેલી એક અતિ મહત્વની તેમજ તેની પ્રવૃત્તિ અને વિકાસ માટેની ગતિશીલ વૃત્તિ જો કોઈ હોય તો તે ક્રિડા (રમત) છે. બાળકો રમત દ્વારા તેના ભાવી જીવનની તૈયારી કરે છે. તેમના મનમાં સુષુપ્ત દશામાં પડેલી ભાવનાઓ અને આકાંક્ષાઓને તેઓ રમતના માધ્યમ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે. વળી તેમનામાં પડેલી શારીરિક અને બૌદ્ધિક શક્તિઓનું બહિર્ગમન પણ ક્રિડા દ્વારા જ થઈ શકે છે. બાળકને ક્રિડાથી આનંદ મળે છે અને તે દ્વારા થતા અનુભવો હંમેશાં પ્રસન્ન હોવાથી તેના જીવન અને કાર્ય સાથે સ્વાભાવિક બની જાય છે.

શાળાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સાથે જો શિક્ષકો ક્રિડાને જોડવાનો પ્રયત્ન કરે તો બાળકોની અધ્યયન પ્રવૃત્તિ અધિક અસરકારક અને અર્થપૂર્ણ બનશે. બાળકની ઉંમર અને કક્ષાને લક્ષમાં રાખીને વિવિધ રમતો દ્વારા અધ્યયન કરાવવું જોઈએ.

અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી શીખવવા માટે તથા શબ્દભંડોળ વધારવા માટે “શબ્દ બનાવો” ની રમત યોજી શકાય. ગણિતમાં પોસ્ટ ઓફીસ, બેંક, સહકારી ભંડાર વગેરે ઊભા કરીને તેની વ્યવસ્થા શીક્ષકના રાહબરી હોઠળ વિદ્યાર્થીઓ સંભાળી શકે. નાટ્યકરણ, સંવાદ, ગ્રામોફોન, ટાઈપ, રેકોર્ડર ઇત્યાદી અભિગમો દ્વારા ભાષા પરીક્ષણ કરવાથી બાળકો રમત અને ગમ્મત સાથે વિશેષ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

સાથે આવી રમત-ગમતની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકોને મુક્ત વાતાવરણ અને પ્રસન્નતા મળે છે. જે તેમના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે.

જે શાળા હંમેશાં પ્રણાલીગત અધ્યયન અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ યોજે છે તે કદાચ જાહેર પરીક્ષાઓમાં પોતાના વિદ્યાર્થીઓના નામ ઝળકાવતી હશે પણ વિદ્યાર્થીઓનો મુક્ત વ્યક્તિત્વ વિકાસ ભાગ્યો જ કરી શકે.

(૪) બાળકનું કુટુંબ એક મહત્વનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ.

બાળકનું કુટુંબ પણ તેના શિક્ષણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી જાય છે. એટલે કે બાળક પર શિક્ષણની પ્રક્રિયા કઈ રીતે કરવી, કેવો અભિગમ રાખવો વગેરે બાબતોની તપાસ, બાળકના કુટુંબમાં શિક્ષણ કેવું છે. તેના કુટુંબમાં ડોકીયું કરવું આવશ્યક બની જાય છે. તે માટે શિક્ષકે બાળકના કુટુંબનો પરિચય કેળવવો જોઈએ. આ પરિચય દ્વારા એ સૌના આચાર વિચાર, રહેણી કરણી અને સામાજિક કક્ષા તથા મા-બાપના પરિચયથી બાળકના સ્વાભાવિક વારસાગત બાબતોનો ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ.

બાળકનો વિદ્યાભ્યાસ પ્રગતિશીલ અને અસરકારક બનાવવા માટે બાળકના જન્મ, ઉછેર, ઘડતર, શારીરિક- બૌદ્ધિક અને ભાવાત્મક બાબતો વગેરેના અભ્યાસ દ્વારા કયા પ્રકારની અને કેટલી અધ્યયન પ્રવૃત્તિ આપવી એ નક્કી કરી શકાય.

આ સમગ્ર બાબતોને ધ્યાનમાં લેતા શિક્ષકને બાળકના વ્યક્તિત્વ વિશે મહત્વની પ્રતિમા મળી રહે છે. આ પ્રતિમાના સંદર્ભમાં શિક્ષક બાળકના અધ્યયનને વધુ અસરકારક અને ગતિશીલ બનાવવામાં અર્થપૂર્ણ પ્રયોગો કરી શકે છે.

(પ) શિક્ષક એક સમર્થ મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળ

બાળકના વિકાસમાં તેના મા-બાપ પછી મહત્વનું સ્થાન જો કોઈનું હોય તો તે શિક્ષકનું છે. મા-બાપ કરતા પણ શિક્ષક બાળકને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે સમજી શકે છે. કારણ કે એક તો તે મનોવિજ્ઞાનનો જ્ઞાતા હોય છે અને બીજું એ કે શિક્ષક પાસે બાળકના વ્યક્તિત્વને ઘડનારા અનેક સાધનો, અભિગમો અને સમજદારી હોય છે.

આ માટે શિક્ષકે પોતાના જીવન દ્વારા બાળકને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. અર્થાત્ નિયમિતતા, સચ્ચાઈ, ઈમાનદારી, ઈત્યાદિ સદ્ગુણોનો વિકાસ કરવો જોઈએ. વાણી અને વર્તનનો સમન્વય સાધવો જોઈએ. વિવેકપણું, સ્પષ્ટવક્તવ્ય, સહિષ્ણુતા, ઉદ્યમપરાયણતા, મિતભાષા, મળતાવડાપણું, મધુર વાતચીત વગેરે લક્ષણોનો વિકાસ અને વિનિયોગ તેના વ્યક્તિત્વમાં હોવા ઘટે. બાળક હંમેશાં આ બધાનું નિરીક્ષણ કરતો હોય છે. આડકતરી રીતે તેની અસર બાળક ઉપર ઊભી થતી હોય છે.

વિશેષમાં શિક્ષકને બાળકો ગમવા જોઈએ. તેમના પ્રત્યે તેમને સહિષ્ણુતા, પ્રેમ અને વાત્સલ્ય હોય તો જ તેમના વિકાસમાં ભાગ ભજવી શકે. બાળકોને તેમની હુંફ અને પ્રેમની જરૂર હોય છે. બાળકને ચુંબન ચોડી આંગળી પકડી દોડાવે તેની અસર શિક્ષણકાર્યમાં બાળક પર મોટા પાયે થતી હોય છે.

(૬) આક્રમણ કરતા પીછેહઠનું વલણ અધિક ગંભીર છે.

બાળકો ક્યારેક આક્રમક વર્તન કરે છે. તે મા-બાપ, શિક્ષક કે અન્ય વ્યક્તિને ગમતું નથી. એટલું જ નહીં બાળક પ્રત્યે ક્યારેક ગુસ્સો પણ આવે છે. આવું બાળક અન્યની સહાનુભૂતિ કે મૈત્રી પણ ગુમાવે છે. પરંતુ શિક્ષકે એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે તે આક્રમણ શા માટે કરે છે. સામાન્ય રીતે બાળકને કોઈ શારીરિક પીડા થતી હોય, માનસિક રોગ હોય કે પછી તેનામાં ગુરુતાગ્રંથી કે લઘુતાગ્રંથી બંધાઈ ગઈ હોય ત્યારે આમ બનવું શક્ય છે. પરંતુ શિક્ષકે તેનો યોગ્ય ઉકેલ શોધવો જોઈએ.

પણ આ આક્રમણ કરતાં પીછેહઠનું વલણ ધરાવતા બાળકો વધારે ગંભીર છે. તેના પ્રત્યે સજાગ રહેવું જોઈએ. તે તેની સામે ઉપસ્થિત વાતાવરણ, વ્યક્તિ કે કોઈ પ્રતિક્રિયાથી દબાઈ જાય છે ત્યારે તેનું અધ્યયનનું કાર્ય બગડે છે અને પીછેહઠ કરે છે. બાહ્ય રીતે આ બાળક શાંત દેખાય છે પણ તેના મનમાં અશાંત પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. અસંતોષ, રોષ જેવી વિકૃતિ જન્મે છે. તે બાળકના શરીર અને મન ઉપર અસર ઉપજાવે છે. લઘુતાગ્રંથીથી પીડાય છે.

બાળક પીછેહઠ કરી અધ્યયનનું કાર્ય બગાડે તે યોગ્ય નથી. માટે શિક્ષકે તેને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતો દ્વારા તેનામાં ઉત્સાહ અને અભ્યાસ પ્રત્યે ખંત આવે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. બાળક એ વાતવાતમાં આકોશ બતાવે છે તેમ તે ભુલી પણ જાય છે. એટલે તેને ફરી પાછું શિક્ષણના કાર્યમાં લગાડવા માટેના નુસખા પણ યોજવા જોઈએ.

(૭) લાગણી, સ્પર્શ, દર્શન, શ્રવણ વગેરે અનુભવો કરાવવા.

બાળકોને ગણિત કે વિજ્ઞાનના ગહન સત્યોમાં રસ નથી હોતો. ઇતિહાસના પાત્રો હારે કે જીતે તેની સાથે તેને કોઈ લેવાદેવા નથી. પરંતુ તેને મોટેરાની લાગણીની તેમને આવશ્યકતા હોય છે. જો તેને શિક્ષણ પ્રત્યે દોરવું હોય તો બાળકને ઊંચકી લઈ ગાલે બચી ભરવામાં આવે, માથે હાથ ફેરવવામાં આવે, તેને સ્પર્શી સુંદર મનોહર રમકડું કે દૃશ્ય આપવામાં આવે, મધુર કવિતા કે ગીતના ગાનનું શ્રવણ કરાવવામાં આવે તો વધુ અસરકારક નિવડે. બાળકના કૌશલ્ય, જ્ઞાન અને વ્યક્તિત્વને વિકસાવનારા આ મહત્વના પરિબળો છે.

(૮) હેતુઓની સ્પષ્ટતા.

અધ્યયનનું કાર્ય એ દ્વીપક્ષીય છે. એટલે શિક્ષક બાળકને જે સમજાવવા માગે છે તે બાળક સમજ્યુ છે કે નહીં તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. પોતે જે શીખવવા માગે છે તેના હેતુની સ્પષ્ટતા થવી જોઈએ. બાળકને જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તેના લાંબા ગાળાના અને ટૂંકા ગાળાના હેતુઓ જણાવવા જોઈએ. આ માટે બાળકની પોતાની જવાબદારીઓથી વાકેફ કરવા જોઈએ. તેણે મેળવેલ શિક્ષણનું વારંવાર મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ.

સમાપન :

આમ બાળકેન્દ્રીય કેળવણીની પ્રથમ ફરજ બની જાય છે કે તેના વિદ્યાભ્યાસમાં ઉપકારક અને પ્રેરક નીવડે તેવી નાવીન્ય અને વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ. બાળકની નૈસર્ગિક વૃત્તિઓને જાણી તેમના વ્યક્તિત્વના વિશિષ્ટ પાસાંને નજર સમક્ષ રાખી તેનો વિકાસ અર્થપૂર્ણ અને મૈત્રી કેળવાય, એક-બીજાને મદદરૂપ થવાની ભાવના જન્મે, રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થાય તેવું શિક્ષણ જીવનમાં ઉતારે, વ્યાવહારિક તેમજ સામાજિક રીત અને રસમોની યોગ્યતા પારખે તે બાળકેન્દ્રીય કેળવણીનો હેતુ છે. માત્ર પુસ્તકો જ તેના ગુરુ નથી પરંતુ તેને એક સારા સમાજનો સારો નાગરિક તૈયાર કરવાનો છે. શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ દરેક બાળકમાં આદર્શ નાગરિકના દર્શન કરતા હતાં. જેમના

પર રાષ્ટ્રની અખંડિતતાની જવાબદારી છે તેનું ભાન રમતગમતમાં કરાવવું તે બાળકેન્દ્રીય કેળવણીનો હેતુ છે.

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ :

પ્રાસ્તાવિક :

વર્ગશિક્ષણની ખામીને દૂર કરીને શિક્ષણને જીવંત ઉપયોગી બનાવવાનાં પ્રયોગોમાથી આ પદ્ધતિનો જન્મ થયો હતો. અમેરિકન કેળવણીકાર જહોન ડ્યુઈએ પોતાની શાળામાં સૌથી પહેલાં આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યો હતો. ત્યાર બાદ બીજા કેળવણીકારોએ તેમાં સુધારા વધારા કરીને વધુ વ્યવસ્થિત બનાવી.

આ પદ્ધતિમાં શાળા અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણની પદ્ધતિ બાળકને લક્ષમાં રખીને નક્કી કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં બાળકની જીજ્ઞાસા અને રસ જગાડવામાં આવે છે. તેમાં તેનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે અને પછી તેને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શીખવાની જુની અને જડ પદ્ધતિને બદલે બાળકને આત્મસંતોષી પ્રવૃત્તિઓ આપવામાં આવે છે. તેને કારણે તેનું શિક્ષણ એક આનંદની રમત અને મજાનો અનુભવ બને છે.

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ શું સૂચવે છે ?

તોઈપણ વિષય એકમ કે પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રોજેક્ટ કહે છે. આ પદ્ધતિમાં પ્રવૃત્તિનું સ્થાન વિશેષ છે. આજે બધા જ કેળવણીકારો માને છે કે સારામાં સારી શિક્ષણ પદ્ધતિ તે છે કે જે પ્રવૃત્તિ પ્રધાન અને હેતુ પ્રધાન હોય.

વ્યાખ્યાઓ :

(૧) ડૉ. કિલપેટ્રીક : “સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પુરી કરવામાં આવતી હૃદયપૂર્વકની હેતુપ્રધાન પ્રવૃત્તિને પ્રોજેક્ટ કહે છે.”

(૨) સ્ટીવન્સન : “કુદરતના સાનિધ્યમાં પૂર્ણ થતું કોયડારૂપ કામ એટલે પ્રોજેક્ટ”

(૩) પ્રો. બેલાર્ડ : “પ્રોજેક્ટ એ જીવનની પ્રવૃત્તિનો એક નાનકડો ભાગ છે. જેની શાળામાં આયાત કરવામાં આવી છે.”

આમ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના મૂળમાં એક વાત પડેલી છે કે જો બાળક પ્રવૃત્તિ કરશે તો તેમને તે અંગેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. જો તેઓ પ્રવૃત્તિ નહીં કરે તો તેમને કદી જ્ઞાન થશે નહીં. બાળકો જે પ્રવૃત્તિ દિલ, દિમાગ અને દેહથી કરે તેનું શિક્ષણ તેને જરૂર મળે છે. જીવનમાં રોજબરોજ ઉપસ્થિત થતી અને જીવનને સ્પર્શતી પ્રવૃત્તિઓનું જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા માટેની એક અસરકારક અને પ્રસન્ન પદ્ધતિ એ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ કહી શકાય.

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના મૂલ્ય સિદ્ધાંતો :

(૧) પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ અનુસાર કોઈ પણ કામ કુદરતી વાતાવરણ અને જીવનના સામાન્ય સંજોગોમાં કરવું જોઈએ. પ્રવૃત્તિ એ આ પદ્ધતિનો પ્રાણ છે. શિક્ષણના અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિનો બાળકને રોજંદા જીવન સાથે અનુબંધ થવો જોઈએ.

(૨) આમાં પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે. તેથી તેમાં સૈદ્ધાંતિક કરતાં વ્યાવહારિક અને વાસ્તવિકતા મુખ્ય છે. પ્રવૃત્તિને કારણે બાળક શારીરિક અને માનસિક રીતે જાગૃત રહે છે.

(૩) આ પદ્ધતિમાં બળકના દિલ, દિમાગ અને દેહનો સમન્વય સાધીને તેની પ્રવૃત્તિને સુસંવાદી બનાવે છે.

(૪) પ્રોજેક્ટમાં કોઈ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી, પરંતુ જે કાર્ય પ્રશ્ન રૂપે હોય અને જેમાં બાળકની બૌદ્ધિક, માનસિક અને વિચારશીલ શક્તિઓની જરૂર પડે તેને પ્રોજેક્ટ કહે છે.

(૫) માત્ર યાદશક્તિના ઉપયોગથી નહીં પણ વિચારશક્તિના ઉપયોગથી કામ પુરું કરવું જોઈએ.

- (દ) કામ વાસ્તવિક, સાચું અને કુદરતી સંજોગોમાં થવું જોઈએ.
- (ઝ) પ્રોજેક્ટ દ્વારા બાળકની સામાજિક સક્ષમતાનો વિકાસ થવો જોઈએ.
- (ટ) સહેતુકતા, સ્વયં પ્રવૃત્તિ, અગત્યતા અને રસ એ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો સિદ્ધાંત છે.

પ્રોજેક્ટના પ્રકારો :

(૧) ઉત્પાદક પ્રોજેક્ટ :

આમાં બાળક કાંઈક નવરચના કે સર્જન કરીને શિક્ષણ મેળવે છે. દા.ત. દીવાદાંડી બનાવવી, અમેરીકાનો નકશો દોરવો અથવા ત્યાંનાધંધા દર્શાવેલો ચાર્ટ બનાવવો.

(૨) અનુભવવા માટેનો પ્રોજેક્ટ :

આમાં બાળક કાંઈક અનુભવે છે, જુએ છે, જાણે છે, પ્રસંશા કરે છે. દા.ત. કવિતાનું શિક્ષણ, મોગલ સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ વગેરે.

(૩) કોયડારૂપ પ્રોજેક્ટ :

આમાં બાળકોને મુંઝવતા એવા કોઈ અટપટા પ્રશ્નો ઉકેલવાના હોય છે.

(૪) વિશિષ્ટ જ્ઞાન માટેનો પ્રોજેક્ટ :

આમાં બાળકો જ્ઞાનના દ્રઢીકરણથી કૌશલ્યક્ષમતા અને અનેકતા વિકસાવે છે.

પ્રોજેક્ટના અમલના પગથીયા :

પ્રોજેક્ટના અમલના નીચે મુજબના ચાર પગથીયા છે.

(૧) હેતુ અથવા ઉદ્દેશ :

શિક્ષક અને બાળકો અંતે શું પ્રાપ્ત કરવા કે હાંસલ કરવા માગે છે. તેનાથી બાળકો કઈ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ કે અનુભવ મેળવશે તે બધું પહેલેથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

(૨) આયોજન :

હેતુ નક્કી કર્યા પછી તેને સિદ્ધ કરવા માટે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ, ક્યારે, ક્યાં અને ક્યા સાધનો દ્વારા કરવાની છે, તેમાં કોણ કોણ ભાગ લેશે. કઈ બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે. વગેરેનું પહેલેથી કાળજી પૂર્વક આયોજન કરવું જોઈએ. આયોજન વગર પ્રોજેક્ટ સફળ થતો નથી અને બધાની મહેનત નકામી જાય છે.

(૩) અમલ :

આયોજનની વિગતોનો બરાબર અમલ કરવો જોઈએ. આ અમલ જડ રીતે નહીં પણ આયોજનની પાછળ રહેલી ભાવના પ્રમાણે, સંજોગો પ્રમાણે ફેરફાર પણ કરી શકાય.

(૪) મૂલ્યાંકન :

આયોજન અને તેનો અમલ કર્યા પછી આપણે નક્કી કરેલા હેતુઓ સિદ્ધ થયા છે કે નહીં અને કેટલે અંશે સિદ્ધ થયા છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાથી મહેનત સફળ થઈ છે કે નહીં તેનો ખ્યાલ આવે છે અને જો નિષ્ફળતા મળી હોય તો તેમાં ક્યા સુધારાઓ કરવા જોઈએ તે પણ વિચારી શકાય.

મર્યાદા :

આ પદ્ધતિની સૌથી મોટી મર્યાદા એ છે કે શાળાઓમાં ક્યારેક અથવા કોઈક વખત પ્રોજેક્ટને સ્થાન આપી શકાય પરંતુ હરહમેશ માટે રોજના એક સાધન તરીકે પ્રોજેક્ટને સ્થાન આપી શકાતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ રોજબરોજના જીવનમાં હમેશ માટે થઈ શકતો નથી. તેમ છતાં આ પદ્ધતિનું મહત્ત્વ છે. કારણ કે આજના શિક્ષણ પ્રવાહમાં શિક્ષણમાં એક પ્રકારનો જુસ્સો હોવો જોઈએ તેવી વાત આ પદ્ધતિમાં કરવામાં આવે છે.

રેમન્ટના શબ્દોમાં પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ જો શિક્ષણની ઉત્તમ સેવા કરી શકે તો શાળાના સામાન્ય શિક્ષણ પાઠોમાં પણ બાળક રસથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે.

ટૂંકા પ્રશ્નો :

૧. સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?

સહશિક્ષણનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો છે. અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં દેશમાં આ પ્રશ્નનું અસ્તિત્વ જ ન હતું. શિક્ષણ માત્ર પુરુષોને જ અપાતું હતું. સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘરની ચાર દિવાલો પુરતું મર્યાદિત હતું. મુસ્લીમ યુગમાં નામનું જ સહશિક્ષણ હતું. અંગ્રેજોના આગમન પછી નવો વિચાર-પ્રવાહ શરૂ થયો, તેમાંથી સહશિક્ષણનો પ્રશ્ન અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

૨. ભાષા સમસ્યાના મુખ્ય મુદ્દાઓ ક્યા છે ?

ભારતવર્ષમાં ભાષા સમસ્યાનો પ્રશ્ન નીચેના મુદ્દાઓ સાથે જોડાયેલ છે.

(૧) શિક્ષણ સાથે જુદી જુદી કક્ષાએ શિક્ષણનું માધ્યમ ક્યું હોવું જોઈએ.

(૨) જુદી જુદી કક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં જુદી જુદી ભાષાઓનું સ્થાન.

(૩) જુદી જુદી ભાષાનો અભ્યાસ કઈ કક્ષાથી શરૂ કરવામાં આવે.

૩. રાધાકૃષ્ણન વિશ્વવિદ્યાલય આયોગે ભાષા માધ્યમ અંગે ક્યા ઉકેલો આપ્યા ?

સન ૧૯૪૮માં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના અધ્યક્ષ સ્થાને વિશ્વવિદ્યાલય આયોગની રચના થઈ. આ આયોગે માધ્યમની બાબતમાં નીચે મુજબ ઉકેલ આપ્યો.

(૧) ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં અંગ્રેજીના સ્થાને કોઈ ભારતીય ભાષાનો ઉપયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

(૨) સંઘીય ભાષાનો વિકાસ તથા અંગ્રેજી અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસનો સુઝાવ આપ્યો.

૪. ભાષાના માધ્યમ અંગે ભાવાત્મક એકતા સમિતિનો સુઝાવ શો છે ?

સન ૧૯૬૧માં ડૉ. સંપૂર્ણાનંદના અધ્યક્ષપણામાં રચાયેલ આ સમિતિએ સામાન્ય જનતા તથા શિક્ષિત વર્ગની અલગતા સમાપ્ત કરવા તથા રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબુત બનાવવા માટે સુઝાવ દીધો કે ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ ભારતીય ભાષાઓ હોવી જોઈએ.

૫. શિક્ષણના માધ્યમ અંગે રાષ્ટ્રીય એકતા પરીષદનો મત જણાવો.

રાષ્ટ્રીય એકતા પરીષદે આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, “શિક્ષણના માધ્યમમાં પરિવર્તન સાંસ્કૃતિક અથવા રાજનૈતિક ભાવનાઓને કારણે એટલું યોગ્ય નથી જેટલું કે શિક્ષણની દૃષ્ટિથી વિષયવસ્તુને સમજવાની દૃષ્ટિથી યોગ્ય છે. આનાથી વધારે જો સામાન્ય જનસમુહ, કલાકાર, ટેકનીકલ વ્યક્તિઓ તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયના લોકોની મધ્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓના રૂપમાં સંચારનું ક્રમિક સાધન નહિ બને તો ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્વાન, સામાન્ય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તેમજ શિલ્પ વિજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિમાં પોતાનું યોગદાન નહીં કરી શકે. જો વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષાએ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ માધ્યમના રૂપમાં નહીં કરવામાં આવે તો અનેક ગોપિત પ્રતિભાઓ નિખાર પામી શકશે નહીં.

૬. શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે હિન્દી ભાષાની હિમાયત કરતા તર્કો જણાવો.

(૧) એક ભાષાનું માધ્યમ હોવાથી દેશના એક ભાગના વિદ્યાર્થીઓ અથવા અધ્યાપકો દેશના અન્ય ભાગોમાં જઈ શકે છે.

(૨) શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ, કારોબાર કરનાર લોકો, તેમજ વહીવટકર્તાઓના વિનિમયનું સરળ સાધન થઈ શકે છે.

(૩) બૌદ્ધિક સહાયતાનો વિકાસ થઈ શકે છે.

૭. શિસ્તની વ્યાખ્યાઓ જણાવો.

(૧) ડી.પી. નન જણાવે છે કે અનુશાસન કે શિસ્તનો અર્થ છે, આપણી ભાવનાઓ અને શક્તિઓને નિયંત્રણમાં રાખવી અને અવ્યવસ્થાને બદલે વ્યવસ્થા લાવવી.

(૨) જહોન ડ્યુઈ જણાવે છે કે, વ્યવસ્થાની શક્તિ અને કાર્ય કરવા માટે ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપર નિયંત્રણ એટલે શિસ્ત.

(૩) બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન જણાવે છે કે અનુશાસન કે શિસ્ત એવું સાધન છે કે જેના દ્વારા બાળકોમાં વ્યવસ્થા તેમજ ઉત્તમ આચરણ એટલે કે બાળકોમાં રહેલાં સર્વોત્તમ ગુણોને એક ટેવના રૂપે પ્રાપ્ત કરવા માટે શીખવી શકાય તેવું સાધન છે.

૮. પ્રાકૃતિક શિસ્ત એટલે શું ?

આ પ્રકારની શિસ્તના સમર્થક રૂસો અને સ્પેન્સર નામના વિદ્વાનો છે. તેમના મત પ્રમાણે બાળકને કુદરત પર છોડી દેવું જોઈએ. જેથી બાળક પોતાનો કુદરતી કે સ્વાભાવિક વિકાસ કરી શકે.

૯. અધિકાર શિસ્ત એટલે શું ?

આ પ્રકારની શિસ્તમાં બાળકો ઉપર મોટાઓનું વર્ચસ્વ હોય છે. બાળકો પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કાર્ય કરી શકતા નથી.

૧૦. સામાજિક શિસ્ત એટલે શું ?

બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેનામાં સામાજિક શિસ્તની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. કારણ કે બાળક સામાજમાં જન્મે છે. સમાજમાં ઉછરે છે અને સમાજમાં જ તેનો વિકાસ થાય છે.

૧૧. વૈયક્તિક શિસ્ત એટલે શું ?

આ પ્રકારની શિસ્તને આત્મશિસ્ત કે સ્વયંશિસ્ત તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. વ્યક્તિ પૂર્ણપણે પરિપક્વ બને ત્યારે વ્યક્તિમાં પોતાનામાં આ પ્રકારની શિસ્ત આવે છે.

૧૨. જ્ઞાન-માપનનું પરીક્ષાકેન્દ્રીય વલણ એટલે શું ?

પહેલા વલણને આપણે પરીક્ષણ કેન્દ્રીય વલણ કહીશું. આ વલણ ધરાવનાર કેળવણીકારો અને શિક્ષકો બુદ્ધિમાપન અને વિષયજ્ઞાન માપનમાં વિષયલક્ષી યુક્તિઓ ઉપર ભાર મુકતા.

૧૨. જ્ઞાન-માપનનું માપનકેન્દ્રીય વલણ એટલે શું ?

શાળાના શિક્ષણકાર્યમાં એવી પણ બાબતો હોય છે કે જેને માટે જ્ઞાનમાપનની વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ સફળ થતી નથી. પરિણામે શૈક્ષણિક માપનના સાધનોને વિવિધ અને સચોટ બનાવવાની હિલચાલ શરૂ થઈ. આ બાબતને માપનકેન્દ્રીય વલણ કહે છે.

૧૨. જ્ઞાન-માપનનું મૂલ્યાંકનકેન્દ્રીય વલણ એટલે શું ?

હમણાં એક નવી જ હિલચાલ શરૂ થઈ છે. હવે કેળવણીકારોને અને શિક્ષકોને લાગવા માંડ્યું છે કે બાળકોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. બાળકનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ, વલણ, અભિરૂચી અને ચારિત્ર્ય એ બધાનો વિકાસ થાય તે રીતે શિક્ષણનો કાર્યક્રમ ઘડાય છે. પરિણામે વિકસતા જતા દેશોમાં બાળકો માટે વ્યક્તિત્વમાપન કસોટીઓ, વસ્તુલક્ષીકસોટીઓ વગેરે સાધનો વિકસાવ્યા છે. ઉપરાંત બાળકના જીવનમાં મહત્વના પ્રસંગોનું નીરિક્ષણ, પ્રત્યક્ષ મુલાકાત, પ્રશ્નાવલી, વ્યક્તિત્વ અભ્યાસો, આલેખ વર્ણનો, રેકૉર્ડ, પ્રગતિ પત્રક વગેરે અનેક બાબતોનો નવી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સમાવેશ થાય છે. આ વલણને મૂલ્યાંકનકેન્દ્રીય વલણ કહી શકાય.

૧૩. શરીરસાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)રમતો (૨)વ્યાયામ (૩)એન.સી.સી. (૪)એન.એસ.એસ.

૧૪. શાળા સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)શાળા સંસદ (૨)શાળા સભા (૩)પ્રતિનિધિ મંડળ

૧૫. સમાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)સહકારી ભંડાર (૨)પ્રૌઢ શિક્ષણ (૩) રેડક્રોસ સોસાયટી વગેરે.

૧૬. સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)પુસ્તકાલય (૨)વાચનાલય (૩)શાળાનું મેગેઝીન (૪)કવિ સંમેલન
(૫)ચર્ચાસભા (૬) અભ્યાસ મંડળ

૧૭. લલિતકલાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)રંગોત્સવ (૨)નૃત્ય-નાટિકા (૩)ગરબી મંડળ (૪)ચિત્ર મંડળ

૧૮. વિજ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)વિજ્ઞાનકલા (૨)પ્રયોગશાળા (૩)પ્રાથમિક સારવાર

૧૯. યંત્ર અને ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)કાંતણ અને વણાટ (૨)સુથારી કામ (૩)લુહારી કામ (૪)ચામડાકામ
(૫)ઈજનેરી વિદ્યા

૨૦. પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)પ્રકૃતિ મંડળ (૨)પ્રવાસ પર્યટન (૩)આકાશ દર્શન વગેરે

૨૧. રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

(૧)શાળા સંસદ (૨)શાળામાં ગૃહ પદ્ધતિ (૩)ફરજીયાત લશ્કરી તાલીમ

૨૨. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મશરૂવાળા સ્ત્રી-કેળવણીનો શો ઉકેલ આપે છે ?

જ્ઞાન માટે પુરુષ અને સ્ત્રીની યોગ્યતા સરખી રહે તે માટે બન્નેની કેળવણી યોજવી જોઈએ. આમ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ લગભગ સમાન ભૂમિકા પર છે. સ્ત્રી કરતા પુરુષના જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, વિચારસરણી, રૂઢિબંધન વગેરે વધારે ઊંચી સ્થિતિએ નથી. બન્નેના જ્ઞાન તેમજ અજ્ઞાન સરખાં છે. આથી જો જેટલી કેળવણી પુરુષને આપવામાં આવે તેટલી કેળવણી સ્ત્રીને આપવામાં આવે તો તે પુરુષને સમજી શકે અને તેના કામમાં મદદરૂપ થઈ શકે. તેથી સ્ત્રીને જ્ઞાન મેળવવા માટે કેળવણી જરૂરી છે.

૨૩. સ્વરોજગારીની દૃષ્ટિએ મશરૂવાળા સ્ત્રી-કેળવણીનો શો ઉકેલ આપે છે ?

પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને મળીને એક જ ધંધો ચલાવતા હોય તે રીતે કેળવણી યોજવી જોઈએ. આ વાત યોગ્ય જણાતી નથી. કારણ કે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે કેળવણીમાં તફાવત તેમજ પોતપોતાની માન્યતા તેમજ દૃષ્ટિબિંદુને પરિણામે પુરુષ અને સ્ત્રીનો સાથે ધંધો કરવાનો વિચાર જરા અજુગતો લાગે. જો સમાયોજન યોગ્ય રીતે અપનાવવામાં આવે તો કદાચ આ બાબત શક્ય બને ખરી. આથી જો સ્વરોજગારીની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી શિક્ષણ આપવામાં આવે તો સંકટ સમયે સ્ત્રી પોતાનું તેમજ પોતાના કુટુંબીજનોનું સ્વરોજગારી દ્વારા ભરણપોષણ કરી શકે. આથી સ્વરોજગારી માટે સ્ત્રી કેળવણી જરૂરી બને છે.

૨૪. માતૃપદની કેળવણી વિશેનું મશરૂવાળાનું મંતવ્ય જણાવો.

સ્ત્રીને માતૃપદ લેવાનું છે, તેમ ગૃહિત કરીને સ્ત્રી કેળવણી યોજવી જોઈએ. પણ માતૃપદના સ્વીકાર સાથે જ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા તેટલાક અંશે મર્યાદિત બની જાય છે અને તેની ઉપર કેટલીક ખાસ ફરજો આવી પડે છે. દા.ત. તેને ગામમાં તથા સમાજમાં હરવા-ફરવાની છૂટ ઓછી થાય છે. તેને ગૃહ વ્યવસ્થા અને બાળ ઉછેર ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે. તેથી જાહેર કાર્યોમાં એનાથી પુરુષના જેટલો ભાગ લઈ શકાતો નથી તથા તેને પુરુષના કરતાં હળવો અને ઘરમાં જ કે ઘરની નજીક જ થઈ શકે તેવો ધંધો કરવાની જરૂર ઊભી થાય છે. વળી સામાન્ય રીતે આ માતૃપદનો બોજો નાની ઉંમરે આવતો હોવાથી પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને શાળાની કેળવણી માટે ઓછો સમય મળે છે.

ઘરમાં ઓછું પુરાઈ રહેવાને લીધે જાહેર કાર્યોમાં વધારે ભળી શકવાને લીધે, સમાજમાં ફરવાની છૂટ વધારે હોવાને લીધે તથા મોટી ઉંમર સુધી કેળવણી લેવાની સગવડને લીધે વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાની પુરુષને જે તક મળે છે તે સ્ત્રીને મળતી નથી. તેથી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે વિચારનું અંતર વધે છે. તેની સાથે જ માતૃપદ સ્ત્રીમાં એક એવું કર્તવ્યનું ભાન જગાડે છે કે જેને લીધે તેનું જીવન વધારે સ્વાર્થત્યાગી અને

ભાવનામય બને છે. માતૃપદના આ બે અનિષ્ટ અને ઈષ્ટ પરિણામોનો મેળ બેસાડી શકાય તો પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સમાજમાં બધી રીતે વધારે ચડિયાતું સ્થાન લઈ શકે.

૨૫. અધ્યયન- માર્ગ તરીકે કીડાનું મહત્વ જણાવો.

બાળકો જન્મથી કીડાવૃત્તિ ધરાવે છે. કુદરતે બાળકમાં મુકેલી એક અતિ મહત્વની તેમજ તેની પ્રવૃત્તિ અને વિકાસ માટેની ગતિશીલ વૃત્તિ જો કોઈ હોય તો તે કીડા (રમત) છે. બાળકો રમત દ્વારા તેના ભાવી જીવનની તૈયારી કરે છે. તેમના મનમાં સુષુપ્ત દશામાં પડેલી ભાવનાઓ અને આકાંક્ષાઓને તેઓ રમતના માધ્યમ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે. વળી તેમનામાં પડેલી શારીરિક અને બૌદ્ધિક શક્તિઓનું બહિર્ગમન પણ કીડા દ્વારા જ થઈ શકે છે. બળકને કીડાથી આનંદ મળે છે અને તે દ્વારા થતા અનુભવો હંમેશાં પ્રસન્ન હોવાથી તેના જીવન અને કાર્ય સાથે સ્વાભાવિક બની જાય છે.

૨૬. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ શું સૂચવે છે ?

તોઈપણ વિષય એકમ કે પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રોજેક્ટ કહે છે. આ પદ્ધતિમાં પ્રવૃત્તિનું સ્થાન વિશેષ છે. આજે બધા જ કેળવણીકારો માને છે કે સારામાં સારી શિક્ષણ પદ્ધતિ તે છે કે જે પ્રવૃત્તિ પ્રધાન અને હેતુ પ્રધાન હોય.

૨૭. પ્રોજેક્ટની વ્યાખ્યાઓ જણાવો.

(૧) ડૉ. કિલપેટ્રીક : “સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પુરી કરવામાં આવતી હૃદયપૂર્વકની હેતુપ્રધાન પ્રવૃત્તિને પ્રોજેક્ટ કહે છે.”

(૨) સ્ટીવન્સન : “કુદરતના સાનિધ્યમાં પૂર્ણ થતું કોયડારૂપ કામ એટલે પ્રોજેક્ટ”

(૩) પ્રો. બેલાર્ડ : “પ્રોજેક્ટ એ જીવનની પ્રવૃત્તિનો એક નાનકડો ભાગ છે. જેની શાળામાં આયાત કરવામાં આવી છે.”

૨૮. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના મૂળમાં કયો વિચાર રહેલો છે ?

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના મૂળમાં એક વાત પડેલી છે કે જો બાળક પ્રવૃત્તિ કરશે તો તેમને તે અંગેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. જો તેઓ પ્રવૃત્તિ નહીં કરે તો તેમને કદી જ્ઞાન થશે નહીં. બાળકો જે પ્રવૃત્તિ દિલ, દિમાગ અને દેહથી કરે તેનું શિક્ષણ તેને જરૂર મળે છે. જીવનમાં રોજબરોજ ઉપસ્થિત થતી અને જીવનને સ્પર્શતી પ્રવૃત્તિઓનું જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા માટેની એક અસરકારક અને પ્રસન્ન પદ્ધતિ એ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ કહી શકાય.

૨૯. ઉત્પાદક પ્રોજેક્ટ એટલે શું ?

આમાં બાળક કાંઈક નવરચના કે સર્જન કરીને શિક્ષણ મેળવે છે. દા.ત. દીવાદાંડી બનાવવી, અમેરીકાનો નકશો દોરવો અથવા ત્યાંનાધંધા દર્શાવેલો ચાર્ટ બનાવવો.

૩૦. અનુભવવા માટેનો પ્રોજેક્ટ એટલે શું ?

આમાં બાળક કાંઈક અનુભવે છે, જુએ છે, જાણે છે, પ્રસંશા કરે છે. દા.ત. કવિતાનું શિક્ષણ, મોગલ સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ વગેરે.

૩૧. કોયડારૂપ પ્રોજેક્ટ એટલે શું ?

આમાં બાળકોને મુંઝવતા એવા કોઈ અટપટા પ્રશ્નો ઉકેલવાના હોય છે.

૩૨. વિશિષ્ટ જ્ઞાન માટેનો પ્રોજેક્ટ એટલે શું ?

આમાં બાળકો જ્ઞાનના દ્રઢીકરણથી કૌશલ્યક્ષમતા અને અનેકતા વિકસાવે છે.

૩૩. પ્રોજેક્ટનો હેતુ શું છે ?

શિક્ષક અને બાળકો અંતે શું પ્રાપ્ત કરવા કે હાંસલ કરવા માગે છે. તેનાથી બાળકો કઈ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ કે અનુભવ મેળવશે તે બધું પહેલેથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

૩૪. પ્રોજેક્ટનું આયોજન શા માટે કરવામાં આવે છે ?

હેતુ નક્કી કર્યા પછી તેને સિદ્ધ કરવા માટે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ, ક્યારે, ક્યાં અને ક્યા સાધનો દ્વારા કરવાની છે, તેમાં કોણ કોણ ભાગ લેશે. કઈ બાબત પર ખાસ ધ્યાન

આપવાનું છે. વગેરેનું પહેલેથી કાળજી પૂર્વક આયોજન કરવું જોઈએ. આયોજન વગર પ્રોજેક્ટ સફળ થતો નથી અને બધાની મહેનત નકામી જાય છે.

૩૫. પ્રોજેક્ટનો અમલ કેવી રીતે કરવો જોઈએ ?

આયોજનની વિગતોનો બરાબર અમલ કરવો જોઈએ. આ અમલ જડ રીતે નહીં પણ આયોજનની પાછળ રહેલી ભાવના પ્રમાણે, સંજોગો પ્રમાણે ફેરફાર પણ કરી શકાય.

૩૬. પ્રોજેક્ટનું મૂલ્યાંકન શા માટે કરવું જોઈએ ?

આયોજન અને તેનો અમલ કર્યા પછી આપણે નક્કી કરેલા હેતુઓ સિદ્ધ થયા છે કે નહીં અને કેટલે અંશે સિદ્ધ થયા છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાથી મહેનત સફળ થઈ છે કે નહીં તેનો ખ્યાલ આવે છે અને જો નિષ્ફળતા મળી હોય તો તેમાં ક્યા સુધારાઓ કરવા જોઈએ તે પણ વિચારી શકાય.

૩૭. પ્રોજેક્ટની મર્યાદા જણાવો.

આ પદ્ધતિની સૌથી મોટી મર્યાદા એ છે કે શાળાઓમાં ક્યારેક અથવા કોઈક વખત પ્રોજેક્ટને સ્થાન આપી શકાય પરંતુ હરહમેશ માટે રોજના એક સાધન તરીકે પ્રોજેક્ટને સ્થાન આપી શકાતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ રોજબરોજના જીવનમાં હમેશ માટે થઈ શકતો નથી. તેમ છતાં આ પદ્ધતિનું મહત્ત્વ છે. કારણ કે આજના શિક્ષણ પ્રવાહમાં શિક્ષણમાં એક પ્રકારનો જુસ્સો હોવો જોઈએ તેવી વાત આ પદ્ધતિમાં કરવામાં આવે છે.

રેમન્ટના શબ્દોમાં પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ જો શિક્ષણની ઉત્તમ સેવા કરી શકે તો શાળાના સામાન્ય શિક્ષણ પાઠોમાં પણ બાળક રસથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે.